

תרבות וספרות

ספרי לימוד להיסטוריה בחברה החרדית: הדור הראשון

קימי קפלן

מבוא

הזיכרון הקיבוצי של חברות אנושיות בנוי מרכיבים שונים, ובהם זכרון העבר, והוא מעוצב באמצעות כלים מגוונים ובאופנים שונים. אחד הכלים היוצרים מוקד של זיקה ומשמשים לעיצוב זכרון העבר בעידן המודרני של חינוך ממוסד להמונים הוא ספרי לימוד להיסטוריה. אולם ספרי לימוד אינם רק כלי חינוך לעיצוב הזיכרון ההיסטורי הקיבוצי, הם אחת מכמה תת-סוגות של היסטוריוגרפיה. כאשר אנו עוסקים בחברות דתיות שמרניות מודרניות – והחברה החרדית היא אחת מהן – המודעות לשינויים המתרחשים בחברה הסובבת אותם והמגיבות להם, מתווסף ממד נוסף לעיסוק בעבר, והוא המתח, ולעתים הניגוד שבין התפיסות ההיסטוריות המסורתיות ובין אלה המודרניות-ביקורתיות.¹ אחת התוצאות של מתח וניגוד אלה היא שמתוך אותן חברות דתיות שמרניות מודרניות צומחת היסטוריוגרפיה אשר מטרתה במקרים רבים היא להעמיד היסטוריה שכנגד, כלומר להציב תמונת עבר חלופית ומתוקנת, לפי הבנת כותביה.

בשנים האחרונות פורסמו כמה מחקרים העוסקים בתפיסת ההיסטוריה של עם ישראל כפי שזו מוצגת בספרי לימוד להיסטוריה שכתבו יהודים במאה השנים האחרונות, אולם

* ראשיתו של מאמר זה בשתי הרצאות: הראשונה נישאה בפורום מרכז צ'ריק לתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, במרס 2004; והשנייה – בקונגרס העולמי הארבעה עשר למדעי היהדות, ירושלים, אוגוסט 2005. הערותיהם והצעותיהם של חיים גרטנר, יובל דרור, מרדכי זלקין, אסף ידידיה, חגית לבסקי, רחל מנקין, דן פורת, שמואל פינר והקוראים מטעם המערכת סייעו בידי רבות בגיבושו של המאמר והעמידו אותי על טעויות ואי-דיוקים. לכולם אני אסיר תודה. כתיבתו של המאמר נתאפשרה בזכות מענק מחקר מטעם מכון ון ליר בירושלים (2005-2006). אחתום בהערה טכנית: לעתים נפלו שגיאות או שיבושים במקורות שצוטטו. טעויות הבאות במקור הוצבו בסוגריים עגולים, ואילו הוספות או תיקונים שלי הושמו בסוגריים מרובעים.

1. ראו: יוסף ח' ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 113, 123.

מקומם של ספרי הלימוד החרדיים נפקד מהדיון או הוצנע מאוד.² גם ספרי הלימוד של המגזר הממלכתי-דתי בישראל זכו לתשומת לב מועטה ביותר.³ מאמר זה עוסק בשני ספרי לימוד להיסטוריה, שהם הדור הראשון של ספרים מסוג זה בחברה החרדית בישראל: תולדות עם ישראל מאת הרב ד"ר משה אורבך (1881-1976) והעבר הישראלי מאת הרב מאיר שצ'רנסקי (1905-1972). ספרים אלה כוללים סקירות מקיפות (אם כי לא זהות כרונולוגית) של תולדות עם ישראל מסוף תקופת המקרא עד העת החדשה. מטרתו של המאמר היא להציב כמה ממסגרות ההתייחסות הנחוצות במחקר לשם הבנת ספרים אלה, ובהן המציאות ההיסטורית, החברתית והחינוכית שהם נכתבו בה, זהותם של מחבריהם ומניעיהם ומטרותיהם בכתיבתם, מבנה הספרים, מהדורותיהם וקווי המתאר שלהם. אדגיש שהמאמר אינו מתמקד בתכנים ספציפיים, באופני השימוש בספרים, בדרכי התקבלותם ובשאלת קהל יעדם בכוח ובפועל, אם כי יש בו התייחסויות להיבטים אלה. חשיבותם של ספרים איננה מתמצית בכתיבתם ובהבאתם לדפוס, אלא בתולדותיהם ובשימוש שנעשה בהם.⁴ ספרים בכלל וספרי לימוד בפרט מלמדים על תפיסותיהם, על אמונותיהם ועל מטרותיהם החינוכיות של מחבריהם, והדפסתם החוזרת מעידה על השימוש

2. ראו גם: אבנר בן-עמוס, 'פלורליזם בלתי אפשרי: יהודים יוצאי אירופה ויהודי עדות המזרח בתוכנית הלימודים בהיסטוריה בישראל', בתוך: דוד חן (עורך), החינוך לקראת המאה העשרים ואחת: ספר יובל העשרים של בית-הספר לחינוך באוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 267-277; אבנר בן-עמוס (עורך), היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי, תל-אביב תשס"ב; יובל דרור, 'מערכת החינוך כסוכנת הפטריוטיזם היהודי במדינת ישראל: מ"ציונות חלוצית" ל"ישראליות מאוונת"', בתוך: אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), פטריוטיזם: אוהבים אותך מולדת, תל-אביב 2004, עמ' 137-175; רות פירר, 'השוואה בספרי לימוד להיסטוריה בישראל, 1948-1982', דפים לחקר תקופת השואה, ג (1984), עמ' 243-258; הנ"ל, סוכנים של החינוך הציוני, תל-אביב תשמ"ה; הנ"ל, סוכנים של הלכה, תל-אביב תשמ"ט; יצחק קונפורטי, זמן עבר: ההיסטוריוגרפיה הציונית ועיצוב הזיכרון הלאומי, ירושלים תשס"ו, עמ' 214-289; Elie Podeh, *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-* 2000, Westport 2002; Dan A. Porat, 'The Nation Revised: Teaching the Jewish Past in the Zionist Present (1890-1913)', *Jewish Social Studies*, 13, 1 (2006), pp. 59-87; Idem, 'One Historian, Two Histories: Jacob Katz and the Formation of a National Israeli Identity', *Jewish Social Studies*, 9, 3 (2003), pp. 56-76; Idem, 'A Contemporary Past: History Textbooks as Sites of National Memory', in: Alaric Dickinson et. al. (eds.), *International Review of History Education*, 3, London 2001, pp. 36-56
3. ראו: ישראל ברטל, 'ההיסטוריה של העם היהודי בספרי הלימוד במגזר הממלכתי-הרדתי: סיפור אחר?', בתוך: בן-עמוס, היסטוריה, זהות וזיכרון, עמ' 121-137; חנה יעון ויעקב עירם, 'תמורות בתכניות הלימודים בספרות – עיון משווה', עיונים בחינוך, 46-47 (תשמ"ז), עמ' 157-171.
4. ראו לדוגמה: שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים: תרבות הקריאה של יהודי איתליה בשלהי הרנסנס, רמת-גן תשנ"ג; זאב גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-ת"ר (1700-1900), תל-אביב תשס"ב.

שנעשה בהם, ולכן מלמדת על החברה הצורכת אותם, ומכאן חשיבותם היתרה. במקרה הנדון כאן מדובר בעיקר במורים שלימדו תולדות ישראל בבת-ספר ובסמינרים לבנות חרדיות בארץ-ישראל, ולימים במדינת ישראל, ובילדות ובנערות שלמדו במוסדות אלה. ספרים אלה נכתבו בתקופה מכרעת מבחינתה של החברה החרדית בישראל; בראשיתה – באמצע שנות הארבעים של המאה ה-20 – לא היו בטוחים רבים בחברה החרדית ומחוצה לה שהיא תוסיף להתקיים לאורך שנים, ובסופה – בשלהי שנות השישים – ניכר היה שחברה זו התייצבה והתבססה. זאת ועוד, לאחר הקמת המדינה היו בחברה החרדית לקבוצותיה תהליכים של התאחדות והתגבשות, ואלה באו לידי ביטוי בין השאר בהבנייתה של מנהיגות דתית יעילה של 'גדולי תורה' שמימשה את חזון 'חברת הלומדים', ובדפוסי החברות ותכניה, ומערכת החינוך היא זירת פעולה מרכזית שהתרחשו בה תהליכים אלה. לבסוף, החומר המצוי בספרים הנדונים להלן מקיף אלפי שנות היסטוריה יהודית, ולכן אי-אפשר לעסוק בכולו במאמר. מטרתו של המאמר היא אפוא לפתוח את הדיון בנושא, להעלות שאלות מחקר ולהציע כיוונים, אפיונים ומסקנות ראשוניות בנוגע לטיבם של ספרים אלה על רקע הזמן והמקום שהם נוצרו בהם. זאת ועוד, העיון בספרי לימוד אלה שופך אור חדש על מרחבים נוספים ושונים של ההווה החרדית בישראל באמצע המאה ה-20.

החברה החרדית בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 והצורך שלה בספרי לימוד

החברה החרדית בארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 נחלקה בין אנשי היישוב הישן הקנאי – ה'קיצונים' – ובין אנשי היישוב החדש – ה'מתונים'. הגדרת הקיצוניות או המתוניות מבוססת בעיקר על היחס למפעל הציוני ולמוסדות היישוב ועל מערכת היחסים עם מוסדות אלה: הקיצונים התנגדו נחרצות למפעל הציוני ועשו כל מאמץ שלא לבוא אתו ועם נציגיו במגע, ואילו המתונים לא שללו לחלוטין את קיומו של המפעל הציוני ושיתפו פעולה בדרכים שונות עם הנהגת היישוב היהודי, בעיקר כדי לדאוג לאינטרסים של הציבור החרדי. המעוז המרכזי של קנאי היישוב הישן היה בירושלים, וחלק לא מבוטל מהם היו בנים למשפחות שהתגוררו בעיר זה כמה דורות וחברים בסניף הירושלמי של אגודת-ישראל. בעקבות תמורות שחלו באגודת-ישראל באמצע שנות השלושים החלו כמה מאלה שנמנו עם צעירי אגודת-ישראל המקומית לגבש מסגרות חלופיות, כגון הרב עמרם בלוי (1894–1974) שעם הרב אהרן קצנבלויגן (1894–1972) הקים את נטורי קרתא ב-1938.⁵ בסמיכות זמנים לכך העתיקו כמה דמויות וקבוצות אנטי-

5. ראו: Menachem Friedman, 'Jewish Zealots: Conservative Versus Innovative', in: Emmanuel Sivan and Menachem Friedman (eds.), *Religious Radicalism and Politics in the Middle East*, New York 1990, pp. 128-129

ציוניות קיצונית אחרות את מקום מושבן ממזרח אירופה לארץ-ישראל ויצרו בה מסגרות ארגוניות, כגון חסידות 'תולדות אהרן'. לעומת אלה, החרדים המתונים, רובם מהגרים יוצאי גרמניה ופולין וחברים באגודת-ישראל העולמית, הגיעו לארץ-ישראל בעלייה הרביעית (1924-1929) והחמישית (1929-1936). בתקופה זו נהיו המתונים בהדרגה רובה של החברה החרדית בארץ-ישראל, והם אימצו כאמור קו פרגמטי של שיתוף-פעולה עם מוסדות היישוב ועם מנהיגיו.

קו פרגמטי זה התעצב בהשפעתם של גורמים ותהליכים בתוך החברה החרדית ושל מצבים ואירועים שהיישוב היהודי כולו נקלע אליהם. מבין הגורמים הפנים חרדיים אפשר לציין את הגירתם של גדולי תורה ושל ישיבות בשנות העשרים והשלושים, אשר העניקה כוח ולגיטימציה לחרדים המתונים. הדמות החשובה ביותר בהקשר זה היא אברהם י' קרליץ (1878-1953) – החזון אי"ש,⁶ על אף קרבתו לנטורי קרתא, ודמות חשובה נוספת היא הרב משה מ' אפשטיין (1886-1933), ראש ישיבת 'חברון'. מבין הישיבות נציין את 'כנסת ישראל' מסלובודקה, שרוב תלמידיה הגיעו עם אפשטיין לחברון ב-1924 ופתחו בה ישיבה. לאחר פרעות תרפ"ט עברה הישיבה לירושלים.⁷ פרעות תרפ"ט, פרעות 1936-1939 ומלחמת העולם השנייה הן דוגמאות לאירועים שהתרחשו מחוץ לחברה החרדית והשפיעו על מצבה.⁸

מצבה המורכב של החברה החרדית בשנות השלושים התבטא לא רק בפוליטיקה אלא גם בתחום החינוך, ויסודו בכך שמערכת החינוך בתקופת המנדט הבריטי היתה בנויה על בסיס זרמים אידאולוגיים (זרם העובדים, הזרם הכללי זרם 'המזרחי') והחרדים בחרו שלא להיות חלק ממערכת זו.⁹ כאן המקום להדגיש כי ספרי לימוד יועדו לבתי-ספר לבנות ולנערות, ולא לישיבות שמיועדות לילדים ולנערים. הלימוד בישיבות התמקד במקצועות קודש בלבד, ובראשם התלמוד הבבלי, ולא התקיים בהם לימוד מסודר של מקצועות

6. ראו עליו גם: בנימין בראון, 'מהתברלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)', בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 364-414; בנימין בראון, 'החזון איש: הלכה, אמונה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג; Lawrence Kaplan, 'The Hazon Ish: Haredi Critic of Traditional Orthodoxy', in: Jack Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, New York and Jerusalem 1992, pp. 145-175

7. ראו: מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991, עמ' 40-41.
8. ראו: מנחם פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו/1918-1936, ירושלים תשל"ח.
9. ראו: שמעון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948, ירושלים תשנ"ט, עמ' 17-38.

כלליים¹⁰ בשל התפיסה שנערים וגברים בלבד מצווים על תלמוד תורה, וכל עיסוק שלהם בלימודים לא תורניים נחשב שלילי ומוגדר 'ביטול תורה'. זאת ועוד, שורה של מנהיגים חרדים החלו להכיר בקיומן של נסיבות היסטוריות וחברתיות מקומיות, בעיקרן חינוכיות, אשר חייבו את הכשרתן של נשים במסגרות חרדיות. בשנות החמישים התברר כי תשתית ארגונית-חינוכית זו חיונית לקיומה של החברה החרדית, אז הועצם תפקידן של הנשים בתור מפרנסות והיה לערך מכוון בחברה החרדית סביב הרצון לבנות את 'חברת הלומדים'. את הערך הזה היה אפשר להגשים על רקע התפתחותה של ישראל כמדינת רווחה ובעזרת ממון שנתנה המדינה למוסדות החינוך החרדיים.¹¹

אולם גם אם העיקרון הנזכר בדבר הצורך לחנך נשים היה מוסכם, לא היתה הסכמה בין המתונים ובין הקיצונים בנוגע למידת ההכשרה הלגיטימית ולממדיה. בשלהי העשור השני של המאה ה-20 היו בירושלים וביישובים אחרים, ובהם טבריה, כמה בתי-ספר לבנות אשר היו מזוהים עם היישוב הישן הקנאי, אולם מצבם הכלכלי היה לא טוב. אמנם עד אמצע שנות השלושים היו כמה מסגרות חינוך שעלו בקנה אחד עם דרכם של החרדים המתונים, אלא שבקרב הנהגתם עוד היתה הרגשה של חסר בתחום זה.¹² הרגשה זו נבעה מהגידול במספרם של החרדים המתונים בארץ-ישראל מן העלייה הרביעית והחמישית, ובהם לא מעט חסידי גור. אלה התיישבו ביישוב החדש – בחיפה, בתל-אביב ובמושבות – ושאפו להשתלב בו,¹³ והשתלבות זו הצריכה להבנתם מערכת חינוך שונה מזו של הקיצונים. בשל כך נוסדו בשנות השלושים ובראשית שנות הארבעים גנים ובתי-ספר עממיים של 'בית יעקב' עבור בנות ביישובים כהרצליה, זכרון מאיר שלייד בני-ברק, חיפה, טבריה,

10. על הישיבות ראו: מנחם פרידמן, 'ישיבות היישוב הישן בשלהי התקופה העות'מאנית – מוסדות' או בתי אולפנא', בתוך: עמנואל אטקס ויוסף שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי-הביניים ובעת החדשה מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה על-ידי תלמידיו וחבריו, ירושלים תש"ם, עמ' שסט-שעט; מנחם פרידמן, 'המאבק על דמות הישיבות והרבנות בירושלים בשנה הראשונה של הכיבוש הבריטי', הציונות, ב (תשל"א), עמ' 105-119; הנ"ל, 'עולם הישיבות', בתוך: יהושע פראוור ואורה אחימאיר (עורכים), עשרים שנה בירושלים 1967-1987, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 174-179.
11. ראו על כך: מנחם פרידמן, 'האשה החרדית, ירושלים 1988; הנ"ל, 'האישה החרדית', בתוך: יעל עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 273-291; הנ"ל, 'כל כבודה בת מלך חוצה: האשה החרדית', בתוך: דוד י' אריאל ואחרים (עורכים), ברוך שעשני אשה?: האשה ביהדות – מהתנ"ך ועד ימינו, תל-אביב 1999, עמ' 189-206.
12. ראו למשל: אהרן סורסקי, תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה, בני-ברק תשכ"ז, עמ' רס-רסב, תנא-תנה.
13. ראו: מנחם פרידמן, 'פשקווילים ומודעות קיר בחברה החרדית', בתוך: גניה דולב (עורכת), פשקווילים: מודעות קיר וכרזות פולמוס ברחוב החרדי, ירושלים ותל-אביב תשס"ה, עמ' 12-14.

כפר אתא, ראשון-לציון ותל-אביב,¹⁴ וסמינר לבוגרות בתל-אביב.¹⁵ על אף התפתחות והתרחבות אלה, דיווחים מאת חרדים בני הזמן המתייחסים למצבה של מערכת החינוך במגזר זה נושאים אופי פסימי. מוסדות נקלעו לקשיים כלכליים,¹⁶ נשמעו טענות רבות על אפליה לרעה של תלמידים ועל קיפוח במימונם¹⁷ וניכרו תוצאותיהן השליליות של בעיות פדגוגיות בקרב הנוער החרדי. באחד הדיווחים נכתב כך: 'מצב חיינו החנוכיים הוא קריטי עד מאד, פשיטת רגל גמורה'.¹⁸

עם הגעת הידיעות הראשונות על השמדת יהודים באירופה בשלהי 1942 הרגישו מנהיגיה של החברה החרדית בארץ-ישראל שמצבה מחמיר. הרגשה זו התחזקה ב-1945, עם היוודע תוצאות המלחמה, והגיעה לשיאה במחצית השנייה של שנות הארבעים לנוכח הדיונים על הקמת מדינת ישראל. מנהיגים ואחרים מהחברה החרדית תיארוה כחלשה ונתונה במצוקה: שורותיה הצטמקו, האידאולוגיה שלה היתה במשבר; מקורות תמיכתה הכספיים באירופה נעלמו כמעט לחלוטין; רוב מאבקה על אופיה היהודי-דתי של רשות הרבים בערים ובמושבות לא צלחו; הנהגתה הדתית של אגודת-ישראל לא התגבשה, ומנהיגיה הפוליטיים הבינו שהם נתונים לחסדו של הרוב היהודי בארץ-ישראל.¹⁹ כל אלה

14. ראו: גנוז המדינה (ג"מ), חטיבה 8, תיקים: מ-1055, תיק 2756/51; מ-1053, תיק 2479/51; מ-1023, תיק 1087/51; מ-1060, תיק 3147/51; מ-1053, תיק 2520/51; מ-1054, תיק 2632/51.
15. על 'בית יעקב' בתקופת המנדט הבריטי ובשנותיה הראשונות של המדינה ראו: דבורה וייסמן, 'חינוך בנות דתיות בירושלים בתקופת השלטון הבריטי: התמסדותן והתגבשותן של חמש אידיאולוגיות חינוכיות', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד (1993); Deborah R. Weissman, 'Bais Ya'acov: A Historical Model for Jewish Feminists', in: Elizabeth Koltun (ed.), *The Jewish Woman: New Perspectives*, New York 1976, pp. 139-150; Idem, 'Bais Ya'akov as an Innovation in Jewish Women's Education: A Contribution to the Study of Education and Social Change', *Studies in Jewish Education*, 7 (1995), pp. 278-300.
16. ראו: מאיר שצ'רנסקי, 'אנה אנו באים?!', קול ישראל, 15, גיליון 37, י"ט בתמוז תרצ"ו, תוספת מיוחדת, עמ' ד; אריה אלברט, מפולין לארץ-ישראל: עליה חסידית גדולה בהכוננת בעל ה'אמרי-אמת' מגור זצוק"ל (ללא מקום ושנת הוצאה לאור), עמ' 39.
17. ראו: ש' שין, 'צרות עין בחנוך החרדי', קול ישראל, 18, גיליון 13, י"ד בטבת תרצ"ט, עמ' ב; שם, 18, גיליון 14, כ"א בטבת תרצ"ט, עמ' ב; משה ד' שיק, 'אנטי-שמיות, אנטי-דתיות ואנטי-חרדיות', שם, 19, גיליון 23, כ"ז באדר א' ת"ש, עמ' ג, ד; א"י חיפני, 'היהדות החרדית בחיפה', שם, 21, גיליון 31, כ"ז באייר תש"ב, עמ' ב.
18. ראו: ברוך א' זאב, 'על החנוך של הבוגרים', קול ישראל, 13, גיליון 11, ג' בטבת תרצ"ד, עמ' ב-ג. וראו גם: 'על המצב', שם, גיליון 13, י"ז בטבת תרצ"ד, עמ' ב; משה בלויא, 'החנוך', שם, גיליון 33, י"ז בסיון תרצ"ד, עמ' ב (ראו המשכו בגליונות הבאים: גיליון 34, כ"ד בסיון, עמ' ב; גיליון 35, א' בתמוז, עמ' ב; גיליון 36, ח' בתמוז, עמ' א-ב).
19. ראו לדוגמה: מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', אלפיים, 3 (תשנ"א), עמ' 38-41; הנ"ל, "נטורי קרתא" והפגנות השבת בירושלים ב-1948-1950 – רקע ותהליכים, בתוך: אבי בראלי

הותירו כמה מהם ספקנים בנוגע לעתידה. הם חששו מאוד מהצפוי לחברה החרדית, וראו לנגד עיניהם אפשרות ראלית שחרדים לא יוכלו לקיים אורח חיים דתי במדינת היהודים, שעל הקמתה מתנהלים שיחות ומגעים.²⁰ בשל ההרגשות הקשות האלה ובעקבות המגעים שהתנהלו פנתה אגודת-ישראל העולמית להנהלת הסוכנות היהודית בקיץ 1947 בתביעה להבטחות בכמה נושאים, ובהם אישות, שבת, כשרות וחינוך, כתנאי להצטרפותה למוסדות המדינה העתידית. הבטחות אלה ניתנו ב'מכתב הסטטוס-קוו' המפורסם,²¹ אולם החששות שעמדו ברקען לא פגו עם הקמת המדינה.

להנהגה החרדית היה ברור כי לחברה החרדית לא תהיה תקומה ללא מערכת חינוך ראויה, כלומר ישיבות לבנים ובתי-ספר לבנות וכי מוסדות אלה זקוקים לתמיכת המדינה כדי להתקיים. עמדה זו התבטאה בחריפות בעיתונות החרדית בראשית שנות החמישים ובדבריהם של מנהיגים חרדים, ובהם הרב יצחק ז' סלוביצ'יק (1886-1960).²² מאבקם של החרדים למען מערכת חינוך עצמאית נבע אפוא ממניעים כלכליים ומתוך רצון לשמר את השליטה על תוכני הלימוד. מבחינת אגודת-ישראל הסתיים המאבק בהצלחה לאחר שהחינוך החרדי זכה להכרה כזרם נפרד.²³

ההרגשות, ההבנות וההכרה בצורך בספרי לימוד ראויים עבור תלמידות 'בית יעקב' התפתחו בהדרגה משנות השלושים, והן שהביאו לכתיבתם של ספרי לימוד לילדות ולנערות חרדיות ולמוריהן. על החסר בספרי לימוד העידו אישים חרדים, ובהם הרב יהושע ז' דיסקין (1898-1970), שהיגר לארץ-ישראל ב-1934, היה מנהל חשבונות ב'לודזיה' ולאחר מכן קופאי בבנק המזרחי בתל-אביב, וב-1948 מונה לרבה של פרדס חנה.²⁴ בהתייחסו לימיו הראשונים של סמינר שצ'רנסקי, שהוא לימד בו תולדות עם ישראל

(עורך), ירושלים החצויה, 1948-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 224-240.

20. ראו: Menachem Friedman, 'The Ultra-Orthodox and Israeli Society', in: Keith Kyle and Joel Peters (eds.), *Whither Israel?: The Domestic Challenges*, London and New York 1993, p. 185

21. ראו: מנחם פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס-קוו: דת ומדינה בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1990, עמ' 47-79.

22. ראו למשל: א.ד., 'בעית עתידנו במדינה - החינוך החרדי', המודיע, א, גיליון ג, כ"ב באלול תש"י, עמ' 3; יהושע ז' דיסקין, 'אל נעצום עינינו מהמציאות! (הרהורים למצבנו הרוחני במדינה)', שם, א, גיליון ד, כ"ג באלול תש"י, עמ' 3; דוד זריצקי, 'המלחמה היא למעננו: בחזית החינוך - ההכרעה לקיומנו', המודיע, ב, גיליון כ, ה' חול המועד סוכות תשי"א, עמ' 2; טורסקי, תולדות החינוך התורתי בתקופה החדשה, עמ' רסט; הנ"ל, הרב מפוניבז': פרקי חיים ויצירה של גאון ישראל אביר הרועים מרנא ורבנא רבי יוסף שלמה כהנמן זצ"ל, ב, בני ברק תשנ"ט, עמ' קמה.

23. ראו: צבי צמרת, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 27-40, 240-242. וראו עוד: ישראל שפיגל, בדרך המלך: פרקי עיון והיסטוריה במסכת אגודת ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 121-130.

24. ראו: אלברט, מפולין לארץ-ישראל, עמ' 218-221.

בהתנדבות, הוא ציין ש'מקצוע זה מצאתי לחשוב מאד וגם לקשה מאד מפני חוסר הספרים הנכונים'.²⁵

טענה זו שבה ונשמעה במקורות חרדיים בשנות הארבעים. לדוגמה, בסקירה עיתונאית קצרה אשר התפרסמה לאחר שיצא לאור החלק הראשון של ספרו של אוירבך נכתב כי 'שלא מרצון היו נמצאים בכמה בתי חנוך ספרי לימוד וקריאה מסוגים שונים שלא היו מתאימים כלל לרוח התורה וחז"ל [...] והספר הזה [...] יחסוך לגמרי את השמוש בספרי קורות עמנו שאין רוח חכמים נוחה מהם'.²⁶ ממכתב שפורסם באותו עיתון עולה כי פרסומו של הספר לא פיצה כראוי על החסר; המליץ הלין על שבכתיב ספר חרדיים משתמשים 'בספרי לימוד שנדפסו באמריקה', ועל שאין יצירה חרדית מקומית.²⁷ דברים ברוח דומה כתב צ'רנסקי שנה לאחר מכן בהקדמתו לספרו: 'כל החנוך של בנות ישראל קשור בקשיים נוראים. סולדים אנו לתת להן חומר קריאה מהספרות העברית החדשה, כאשר הפרוץ שלה מרובה על העומד במדה מבהילה. למדעי הטבע חסרים לנו גם כן ספרי לימוד מתאימים. חוץ מהתנ"ך והמפרשים אין לנו חומר מתאים'.²⁸ מתיאור זה היה אפשר להסיק שלא היו נמצא ספרי היסטוריה ראויים, אולם ספרים כמו תולדות ישראל של זאב יעבץ (1847-1924)²⁹ וקורות עם עולם של יעקב גוטקבסקי (1871-1946)³⁰ היו קיימים, והשתמשו בהם במסגרות חינוך אורתודוקסיות וחרדיות במזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה ה-20,³¹ אלא שבעיני אנשי חינוך חרדים בארץ-ישראל הם לא היו ראויים דיים מבחינה חינוכית-ערכית. כך עולה מביקורתו של ההיסטוריון החרדי ר' יצחק א' הלוי

25. ראו: יהושע ז' דיסקין, 'כ"ה שנות סמינר "בית יעקב" בת"א', בתוך: ספר היוכל ה-25 של בית הספר התיכון והסמינר לגננות ולמורות 'בית יעקב' בתל-אביב, תרצ"ו-תשכ"א, תל-אביב תשכ"א, עמ' 49.

26. ראו: 'ספרים וחבורות שנתקבלו במערכת', קול ישראל, 23, גיליון 21, ז' באדר תש"ד, עמ' ב. וראו עוד: ש"ז מוזס, 'עתון יומי והוצאת ספרים חרדית', שם, 23, גיליון 19, כ"ג בשבט תש"ד, עמ' ב; שפיגל, בדרך המלך, עמ' 340-342.

27. ראו: 'קול קוראים', קול ישראל, 24, גיליון 17, י"ב בשבט תש"ה, עמ' ג. לתגובת הוצאת הספרים 'נצח', ראו: 'קול קוראים', שם, 24, גיליון 18, י"ח בשבט תש"ה, עמ' ג.

28. מאיר צ'רנסקי, 'הקדמה', העבר הישראלי: תולדות עם ישראל משיבת ציון ובנין ירושלים עד היום הזה, א, תל-אביב תש"ו, עמ' יח-יט.

29. עליו ועל יצירתו ראו: יפה ברלוביץ, 'הסדר השלישי – תור ישראל בארצו': יצירתו הספרותית של זאב יעבץ בראי השקפתו ההיסטורית, קתדרה, 20 (תשמ"א), עמ' 165-183; ראובן מיכאל, הכתיבה ההיסטורית היהודית: מהרנסנס עד העת החדשה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 424-466; Porat, 'The Nation Revised' (above note 2), pp. 65-70.

30. יעקב גוטקבסקי, קורות עם עולם, לודז' תרצ"ג-תרצ"ה. למהדורה נוספת ראו: הנ"ל, תקופת בית-שני: קורות עם עולם ע"פ רוח התורה והמסורה, ניו-יורק 1974.

31. ראו: שמחה ב' הוניג, 'פתח דבר', בתוך: גוטקבסקי, תקופת בית-שני; אסף קניאל, 'המזרחי' בפולין בין שתי מלחמות העולם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן תשס"ד, עמ' 156.

רכינוביץ (1847-1914), מחבר דורות הראשונים, על יעבץ. בשני מכתבים שכתב הלוי ב-1907 אל הרב ד"ר שמואל קוטק (1860-1913) הוא ציין שיעבץ הושפע ללא תקנה מכתבתם של רפופורט, פרנקל ווייס ומתפיסת עולמם, ובלשונו: 'ככל דברי גרעץ ווייס, ולא נטה מדבריהם כמלוא הנימה', והביא את 'כל הבלי ווייס וגרעץ'.³² גם בחוגי העילית החינוכית של 'המזרחי' נשמעו בשנות השלושים תלונות דומות, אף שבתנועה זו השתמשו בספריו של יעבץ.³³ כך למשל מדברי הרב יעקב ברמן (1878-1974), פעיל ציוני ברוסיה, מרצה בישיבת אודסה ורבה של ברדיצ'ב, עולה שלאחר הגיעו לארץ-ישראל ב-1921 נתמנה למנהל בתי-הספר 'נצח ישראל', ומ-1924 היה במשך יותר משני עשורים מפקח על בתי-הספר החרדיים מטעם מחלקת החינוך של הוועד האומי. במכתב מאת ברמן להרמן שטרק (1876-1944), אמן ומהדמויות הבולטות ב'מזרחי', כתב ברמן כך:

בתי הספר של המזרחי, גם העממיים וגם התיכונים, עומדים בפני פרובלימה קשה מאד של מחסור בספרי לימוד וספרי עזר. בתי ספרנו משתמשים בעל כרחם, בלימוד עברית, דברי ימי ישראל ודברי הימים ומקצעות אחרים בספרים שאינם ראויים לבא בקהל החרדים. בחלק גדול מספרי הלימוד יש השקפות שליליות לדת ישראל ולמסורות ויש שאפשר למצוא בהם רעל של אפיקורסות, בכל אופן רובם ככולם אינם מיוסדים על השקפות דתיות פוזיטיביות, שיהיה בהם משום מזון רוחני לתלמידינו.

ברמן סבר כי יש 'להוציא ספרי לימוד, שמחבריהם מלבד הכשרתם המקצועית, יהיו גם אנשים יודעי תורה ושומרי מצוות, בעלי הכרה דתית עמוקה, ומרוחם זו יאצילו על ספריהם'.³⁴

כפי שנראה בהמשך, גם אוירבך ושצ'דנסקי זיהו חסר חיוני של ספרי לימוד להיסטוריה המותאמים לחינוך החרדי והכרח להתמודד עם מצאי ספרי ההיסטוריה שמטרתיהם החינוכיות-ערכיות ותוכניהם לא עלו בקנה אחד עם אלה של החרדים, ובהם מרכזיותו של

32. ראו: שמואל הלוי, 'אבי זכרוננו לברכה', משה אויערבך (עורך), ספר זכרון לרבי יצחק אייזיק הלוי זצ"ל, בני-ברק תשכ"ד, עמ' נה-נט (הציטוטים מעמ' נז). לביקורות נוספות על יעבץ ראו: דוד שחר, דע מאין באת... הוראת ההיסטוריה הלאומית בחינוך העברי בארץ ישראל 1882-1918, רחובות 2003, עמ' 172. גם חיבורו של הלוי זכה לביקורת לא מבוטלת עם פרסומו. ראו: מרדכי ברויאר, עדה ודיקונה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1918, ירושלים תשנ"א (1990), עמ' 172-176; אסף ידידיה, אסכולת הילדסהיימר: אלטרנטיבה אורתודוקסית ל"מדע היהדות" (סדרת חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה, 9, מכון ליאו בק), ירושלים תשס"ו עמ' 25; אליעזר שריאל, 'היסטוריון ברשות התורה: קווים לדרכו ההיסטוריוגרפית של הרב יצחק אייזיק הלוי (1847-1914)', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 4, 24-31.

33. קניאל, "המזרחי" בפולין בין שתי מלחמות העולם' (לעיל הערה 31), עמ' 156.

34. ברמן לשטרק, א' באדר תרצ"ד, הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) S2/250.

הנרטיב הלאומי-ציוני. החרדים לא קיבלו נרטיב זה, התנגדו להצבתו במרכז, ולכן נדרשו להציע לו חלופות המבוססות על השקפת עולמם, ובכלל זה הכרה במרכזיותה של התורה בקיומו של העם היהודי בכל הדורות.

תולדות עם ישראל: מתקופת חורבן בית ראשון עד ימינו

הרב ד"ר משה אורבך נולד בהלברשטט שבגרמניה למשפחה רבנית מרכזית מקומית,³⁵ ולאחר שלמד כמה שנים אצל אביו ואצל רבנים מקומיים אחרים וסיים את לימודי התיכון בגימנסיה ממשלתית הוא עבר באביב 1900 לבית-המדרש לרבנים של הרב עזריאל הילדסהיימר (1820-1899) בברלין, שם הוסמך לרב ב-1904.³⁶ בד בבד עם לימודיו של אורבך בבית-המדרש לרבנים הוא למד באוניברסיטת שטרסבורג, ובה סיים את לימודיו לתואר דוקטור ב-1905. לאחר מכן חזר לברלין ולימד בבית-הספר האורתודוקסי 'עדת ישראל' כשנתיים. ב-1907 הוא עבר ללמד בסמינר למורים בקלן, וכשנתיים לאחר מכן – בקיץ 1909 – היגר לארץ-ישראל בהשפעת יעקב רוזנהיים (1870-1965), התיישב בפתח-תקווה והחל ללמד בבית-הספר המקומי 'נצח ישראל' לבנים ולנהלו.³⁷ בשנים הבאות פעל אורבך רבות לפיתוחה ולהרחבתה של רשת בתי-הספר 'נצח ישראל' והיה פעיל בחינוך החרדי בארץ-ישראל.³⁸ בשנת 1917 נאלץ לעזוב את ארץ-ישראל, נסע לגרמניה, וזמן קצר

35. על קהילת הלברשטט ועל אורבך, אביו וסבו ראו: נתן ר' אויערבך (מהדיר), זכרונות הרב משה אויערבך זצ"ל, ירושלים תשמ"ב (למהדרה מורחבת ראו: מהלברשטט עד פתח-תקווה: זכרונות הרב משה אויערבך זצ"ל, ירושלים תשמ"ז); עזריאל הילדסהיימר, 'רבני הלברשטט וחכמיה', בתוך: יצחק רפאל (עורך), ספר אביעד: קובץ מאמרים ומחקרים לזכר ד"ר ישעיהו וולפסברג-אביעד ז"ל, ירושלים תשמ"ו, עמ' רמח-רג, רנא-רנב, רנו-רנז; חנן פייסט, 'תולדות קהילת הלברשטט במאות התשע-עשרה והעשרים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן תשס"ג.

36. שורה של רבנים, מורים ומחנכים מבין בוגריו היתה פעילה ביישוב החדש בארץ-ישראל. ראו: רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א: 1854-1914, ירושלים תשמ"ו, עמ' 23.

37. על רשת זו ראו: אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, עמ' 263, 265; שם, ב: 1914-1920, ירושלים תש"ן, לפי המפתח; רשף ודרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, עמ' 18, 62. על הגעתו של אורבך ועל הנסיבות שהביאו לכך ראו: מאיר הילדסהיימר, 'הרב ד"ר משה אויערבך זצ"ל: זכרונותיו כפי ששמעתי מפיו', שערים, 26, גיליון 7555, כ"ג בניסן תשל"ו, עמ' 4; יוסף לנג, 'פרק סוער בתולדות החינוך בפתח תקוה – תרס"ד-תרס"ט (1904-1909)', דור לדור, כה (תשס"ה), עמ' 66-72; נדב, 'פתח תקווה', החבצלת, 39, גיליון 105, כ"ט בסיון תרס"ט, עמ' תקנד; פרידמן, חברה ודת, עמ' 256 הערה 12; יהושע קניאל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 231.

38. על פעילותו בהקשרה ההיסטורי-חברתי-חינוכי ראו: אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, עמ' 23, 263, 265; שם, ב, עמ' 28, 103.

לאחר מכן עבר לוורשה כדי לנהל את הגימנסיה החרדית לבנות 'חבצלת'.³⁹ סמוך לאחר תום המלחמה חזר איריבך לקלן כדי ללמד בסמינר למורים, וב-1922 החל לעבוד בתור מרצה לתלמוד ולתולדות עם ישראל בבית-המדרש לרבנים בברלין. איריבך לא התנתק מהמתרחש בארץ-ישראל באותן השנים: ב-1920 הוא פרסם נייר עמדה על אגודת-ישראל בארץ-ישראל,⁴⁰ באותה שנה נסע לארץ-ישראל מטעם אגודת-ישראל ודחה הצעה לשוב ולנהל את 'נצח ישראל', שבזמן מלחמת העולם הראשונה עברה לידי 'המזרחי', ובשלהי אפריל 1931 פורסם מכתבו בהארץ, שיצא בו להגנת הרב אברהם י' קוק (1865-1935) לאחר ששמע על מודעות הקיר החריפות שפורסמו בגנותו.⁴¹ בשלהי 1934 שב איריבך לפתח-תקווה לאחר שביקר בה כמה חודשים לפני כן,⁴² וקיבל תפקיד מטעם ועד עיריית פתח-תקווה ותנועת 'המזרחי'. הוא ניהל את 'נצח ישראל' עד 1947, אף שנותר חבר באגודת-ישראל, היה דמות מרכזית ופעילה במערכת החינוך החרדית, ב'פועלי אגודת-ישראל' ובארגונים וביישובים שהיו קשורים עמה, כגון קיבוץ חפץ חיים,⁴³ ועמדותיו נשמעו גם בחוגים חרדים שמרניים יותר, אף שלא תמיד הן התקבלו.⁴⁴ בשנים שלאחר מכן המשיך איריבך להיות פעיל בחינוך החרדי בישראל.

ההתלבטות של כמה ממנהיגי היישוב הישן הקנאי בירושלים בנוגע ל'כשרותו' של איריבך בתור איש חינוך החלה לפני בואו לראשונה לפתח-תקווה, ויש לראותה על רקע לבטיהם בנוגע לתגובתם לתמורות שחוללו אנשי 'התאחדות החרדים' של גרמניה בחינוך בארץ-ישראל. עוד מאמצע המאה ה-19 החרימו מנהיגי הקיצונים את בתי-הספר ה'מודרניים' בארץ-ישראל שהתחוללו בהם תמורות בשפת ההוראה, בהכנסת לימוד שפות ובהכללת השכלה כללית בתוכניות הלימודים. איריבך היה ער לחרם הראשון שהוטל על בית-הספר 'למל' ב-1856 ושימש מקור השראה לחרמים מאוחרים יותר שהוטלו על בתי-

39. ראו: מאיר הילדסהיימר, 'זכרונות הרב משה אייערבך זצ"ל – מפיו, שערים, 26, גיליון 7561, ל' בניסן תשל"ג, עמ' 6; מיכאל הכהן ברור ואברהם י' ברור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 572; משפחת אייערבך: צאצאי ה'נחל אשכול', (חמ"ד) תשס"ג, עמ' 315.

40. ראו: Moses Auerbach, *Agudas Jisroel in Erez Jisroel*, Frankfurt am Main 1920.
41. ראו: פרידמן, 'פשקווילים ומודעות קיר בחברה החרדית' (לעיל הערה 13), עמ' 20. על יחסיהם ראו:

מאיר הילדסהיימר, 'זכרונות הרב משה אייערבך זצ"ל – מפיו, שערים, 26, גיליון 7566, ז' באייר תשל"ו, עמ' 6; יעקב רוזנהיים, זכרונות, תל-אביב תשט"ז (1955), עמ' 205.

42. ראו: הילדסהיימר, 'זכרונות הרב משה אייערבך זצ"ל' (לעיל הערה 39); 'מסכה לכבוד הר"ר איריבך', קול ישראל, 13, גיליון 26, כ"ז בניסן תרצ"ד, עמ' 1.

43. ראו: חיים (פחימה) נבון, 'תנועת הנוער העברית "עזרא": תורה, לאומיות וחלוציות (תרצ"ו-תשמ"ח, 1936-1988)', א, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, רמת-גן תש"ס, עמ' 54.

44. ראו למשל: 'פתח תקוה', קול ישראל, 15, גיליון 9, ט"ז בכסלו תרצ"ו, עמ' ג.

ספר אחרים.⁴⁵ כאשר עוררו הוא וחרדים גרמנים אחרים את שאלת התנגדותם האפשרית של רבנים חרדים קיצונים לפעילותם ואת החרם הם נענו שהוא חל על ארבע הערים הקדושות בלבד, ולא על המושבות, ולכן התקבל התנאי אשר התנה אוירבך – שהוא יוכל ללמד בעברית,⁴⁶ אולם החשדנות של החרדים הקיצונים בנוגע לפעילותו בתחום החינוך לא פגה,⁴⁷ ויש לראותה על רקע מאבקם המתמשך בתמורות שביקשו החרדים המתונים להנהיג בבתי-הספר שבמושבות.⁴⁸

חשדנותם של הקנאים בנוגע לדרכו של אוירבך בתחום החינוך שבה ונשמעה בשנות העשרים, אלא שבינתיים נעשה ההקשר הפוליטי-חינוכי החרדי מורכב ביותר. במחצית השנייה של שנות העשרים נתגלעו מתחים בין מרכז אגודת-ישראל באירופה ובין נציגותה בארץ-ישראל – 'המרכז לענייני ארץ ישראל' – ובין היישוב הישן הקנאי בירושלים. מתחים אלה השפיעו על היחסים הפנימיים באגודת-ישראל,⁴⁹ ומקצתם התנקזו לתחום החינוך ביישוב ונגעו לאוירבך. כך למשל ב-1926 ביקש 'המרכז לענייני ארץ ישראל' למנות את אוירבך למנהל תלמוד תורה 'בני ציון' בירושלים, אולם קנאים מהיישוב הישן התנגדו לכך וטענו כי עצם הדבר שיש לו תואר דוקטור, כלומר הוא מעין משכיל, הוא סכנה לאופיו של הלימוד התורני במוסד זה.⁵⁰

הסתייגות נוספת מפעילותו החינוכית של אוירבך עולה מתיאורו ומדבריו של הרב משה בלוי (1885-1946), איש היישוב הישן הקנאי ואגודת-ישראל, אשר מ-1924 היה מנהל המרכז הירושלמי של מפלגה זו וחבר בהנהלתה העולמית. בקיץ 1926 נסע בלוי לגרמניה, בין השאר כדי להשתתף באספת הוועד הפועל של אגודת-ישראל בברלין ובישיבת המועצה המרכזית שלה. אוירבך הרצה במועצה 'על החנוך בארץ ישראל', ו'מסר

45. ראו: אליעזר ר' מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 282, 291-292; פרידמן, חברה ודת, עמ' 257; לוודויג א' פרנקל, ירושלימה: ספר המסע, ירושלים תש"ס, עמ' 247-250; ישעיהו פרס, אלה תולדות: בית הספר להאציל לבית למל בירושלים, ירושלים תרצ"ו, עמ' יח-כ; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 233-234; יוסף צ' קרליבך, מכתבים מירושלים (1905-1906): ארץ ישראל בראשית המאה בעיני מורה צעיר, משכיל-דתי מגרמניה, ירושלים 1996, עמ' 87-106.

46. ראו: לנג, 'פרק סוער בתולדות החינוך בפתח תקוה' (לעיל הערה 37), עמ' 71. התנגדותם של מנהיגי היישוב הישן הקיצוני להוראה בשפה העברית היוותה נושא רגיש בשנים שלאחר מכן, כמו שעולה מייסודו של בית-הספר 'חורב' בירושלים באמצע שנות השלושים. ראו: יונה כהן, 'צעדים ראשונים', בית הספר חורב בירושלים: שלושים שנה, לקיומו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 11-12. על בית-הספר זה בשנותיו הראשונות ראו: דורון נידרלנד, 'מפרנקפורט לירושלים – הדרך המיוחדת של ביה"ס "חורב" בחינוך הדתי בארץ ישראל', דור לדור, כה (תשס"ה), עמ' 95-123.

47. פרידמן, חברה ודת, עמ' 261.

48. ראו: לנג, 'פרק סוער בתולדות החינוך בפתח תקוה' (לעיל הערה 37), עמ' 29-83.

49. ראו: פרידמן, חברה ודת, עמ' 253-286.

50. שם, עמ' 256. וראו עוד: שם, עמ' 261, לביטוי נוסף של חשדנות ביחס לאוירבך ב-1928.

את הרושם שעשו עליו בתי החנוך של האגודה בפרט ושל החרדים בכלל בארץ ישראל ונתונים על מספרי התלמידים בחינוך החרדי ובחינוך ה'חופשי'. בלוי מדגיש שאוירבך

למרות היותו חרדי גמור ונאמן לשיטת החנוך הישן, היתה דעתו נוטה לשנויים אחדים בחנוך [...] לדעתו פוגשים יהודי אירופה החרדים מעצור גדול בעלייתם לארץ ישראל בשאלת החנוך, ולדעתו אפשר לעשות שנויים כאלה שלא יגעו בעיקר ואשר בכ"ז [בכל זאת] יתאימו את בתי החנוך יותר אל החיים ואל מצב התפתחותה של ארץ ישראל. לד"ר אוירבך ישנה גם נטיה ללה"ק [לשון הקודש], ודעתו היתה שבערי הישוב החדש היו מצילים הרבה יותר אם שפת ההוראה בבתי החנוך של האגודה בהן היתה עברית.⁵¹

על כל פנים, בלוי התנגד לכל התערבות של אנשי אגודת-ישראל העולמית במערכת החינוך החרדית בארץ-ישראל,⁵² אף שבפועל הם מימנו רבות מפעולותיה של מערכת החינוך בארץ-ישראל, התערבו בתכנים הנלמדים בבתי-הספר וייסדו שורה של בתי-ספר בירושלים וביישוב החדש, שהיו בעלי תפיסה ותכנים חינוכיים שונים מאלה של הסניף הירושלמי של אגודת-ישראל.

אוירבך נמנה אפוא עם חוגי החרדים יוצאי גרמניה המתונים, שהתאפיינו בתקופה המדוברת בהקפדה דתית לצד פתיחות יחסית להשכלה כללית, למחקר היסטורי, ללימוד שפות וללימוד מסודר של מקצועות שונים ובהם מדעי היהדות. כמוהם, הוא היה מחויב לתפיסת 'תורה עם דרך ארץ', ובשל מחויבות זו וכן בשל זיהויו עם פועלי אגודת-ישראל ועם החרדים ביישוב החדש היה מעמדו בעייתי ושנוי במחלוקת בקרב אישים מהיישוב הישן הקנאי. מעמד בעייתי זה של החרדים יוצאי גרמניה בקרב הקיצונים בשנות העשרים והשלושים התבטא באופנים שונים, ובהם הנתק בין אגודת-ישראל ובין תנועת הנוער 'עזרא'⁵³ והתנגדותם של אישים מאגודת-ישראל המקומית לרעיון קצר הימים שהועלה ב-1933 להעביר את בית-המדרש לרבנים כברלין לארץ-ישראל.⁵⁴ לא ידוע מתי בדיוק גמלה בלבו של אוירבך ההחלטה לכתוב ספר לימוד להיסטוריה; סביר להניח שמדובר בתהליך שתחילתו באמצע שנות השלושים, לאחר שובו לארץ-ישראל. תשתיתו של הספר לקוחה מהסקירה ההיסטורית שפרסם אוירבך בגרמנית ב-1925

51. ראו: שמואל א' שטוקהמר (עורך), כתבי רבי משה בלוי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 460-461. וראו גם: אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, עמ' 366. למתחים דומים ביסודם סביב בואה של גב' ק' נחמן לירושלים ופועלה החינוכי בעיר ראו: פרידמן, חברה ודת, עמ' 258-267.

52. שטוקהמר (עורך), כתבי רבי משה בלוי, עמ' 461-462.

53. למרות נתק זה הוסיפה אגודת-ישראל להשפיע על 'עזרא' מבחינה אידאולוגית עד הקמת המדינה. ראו: נבון, 'תנועת הנוער העברית "עזרא" (לעיל הערה 43), א, עמ' 34, 94-109.

54. ראו: Christhard Hoffman and Daniel R. Schwartz, 'Early but Opposed – Supported but Late – Two Berlin Seminaries which Attempted to Move Abroad', *Leo Baeck Institute Year Book*, 36 (1991), pp. 267-283

ואשר תורגמה שנתיים לאחר מכן לאנגלית ופורסמה בסדרת ה-*Jewish Library* בעריכת הרב ד"ר ליאו יונג (1892-1987),⁵⁵ ומפרסומים נוספים מפרי עטו שראו אור מראשית המאה ה-20.⁵⁶

החלק הראשון של תולדות עם ישראל יצא לאור בתש"ד, והוא עוסק בתקופה שמגלות בבל עד חורבן בית שני. החלק השני על שני כרכיו ראה אור באותה שנה, והוא עוסק בתקופה שמחורבן בית שני עד גירוש ספרד. הכרך הראשון עוסק בתקופה שמחורבן בית שני עד מסעי הצלב, והשני – ממסעי הצלב עד גירוש ספרד. הכרך הראשון של החלק השלישי ראה אור בתש"ז, והוא עוסק בתקופה שמגירוש ספרד עד התפתחות החסידות.⁵⁷ סביר להניח שתוכניתו של אוירבך היתה לכתוב כרך נוסף לחלק השלישי, אולם ככל הידוע זה לא קרה. מבנה הספר מעיד שקהל יעדו הוא מורים ותלמידים: כל חלק מכיל בין 130 ל-250 עמודים; בכל חלק יש עשרים וחמישה עד שלושים פרקים, רובם בני עשרה עמודים לכל היותר, המחולקים לתת-פרקים קצרים; בסוף כל ספר יש הבהרות לפרקיו השונים, הגדרות והפניות למקורות נוספים, ולאחר מכן שאלות המאפשרות לקוראים לבחון את ידיעותיהם.

הספר ראה אור בהוצאה חרדית 'נצח', אשר נוסדה שלוש שנים לפני כן כדי 'להפיץ ספרים וספרות חרדית לנוער [...] וכן להמונים',⁵⁸ והחלוקה לתקופות בו ומבנה הפרקים והנושאים הנדונים מזכירים את ההיסטוריה שכתבו יהודים משכילים, את זו היהודית המודרנית שבאה בעקבותיה ואת זו בעלת האופי הלאומי-ציוני,⁵⁹ שלהם נראה כי אוירבך מציע חלופה.

55. ראו: Moses Auerbach, *Die judische Geschichte und ihr Sinn*, Berlin 1925; Idem, *A*, Marc L. Raphael, 'Rabbi: על סדרה זו ראו: *Survey of Jewish History*, New York 1927 Leo Jung and the Americanization of Orthodox Judaism: A Biographical Essay', in: Jacob J. Schacter (ed.), *Reverence, Righteousness, and Rahamanut: Essays in Memory of Rabbi Dr. Leo Jung*, Northvale and London 1992, pp. 69, 76-77

56. ראו גם: Moses Auerbach, 'De hiatus in Flavii Iosephi Scriptis obvio', Lwow (no date); *Worterbuch zur Mechilta des R. Ismael nebst Einleitung*, Berlin 1905; *Zur Politischen Geschichte der Juden unter Kaiser Hadrian*, Berlin-Wien 1924; *Der Streit zwischen Saadja Gaon und dem Exilarchen David ben Sakkai*, Berlin 1928; 'Die Braunschweiger Rabbinerversammlung i. J. 1844', *Jahrbuch der Judisch-Literarischen Gesellschaft*, 22 (1932), pp. 1-22 שריכזו כמה רבנים אורתודוקסים. ראו: *Mischnajot: Dies sechs Ordnungen der Mischna Hebraischer Text mit Punktation*, Berlin 1924-1933 (6 vols.)

57. ראו: משה אויערבך, תולדות עם ישראל: מתקופת חרבן בית ראשון עד ימינו (היסטוריה ישראלית לבתי הספר), ירושלים תש"ד-תש"ז.

58. ראו: רושם, 'בעקבתא דמשיחא', קול ישראל, 21, גיליון 16, ד' בשבט תש"ב, עמ' ג.

59. השוו למשל לחלוקות של גרץ ורבינוביץ. ראו: מיכאל, הכתיבה ההיסטורית היהודית, עמ' 306-314, 320; אלכסנדר ז' רבינוביץ, תולדות עם ישראל מראשית ימיו עד היום הזה, ורשה תרנ"ז-תרנ"ט. את הדגש על החסידות כחותמת תקופה יש לראות כחלופה ליחס הלא אוהד שהיא זכתה

בחלק הראשון אין מבוא מאת המחבר. המבוא שבחלק השני מעמיד אותנו על כמה מעקרונותיו החינוכיים-ערכיים. לאחר שאוירבך פורס את התקופה שחלק זה עוסק בה, על החלוקה הפנימית בה, על השונות בינה ובין החלוקה המקובלת בהיסטוריה כללית, על אופן בניית פרקי הספר ועל מה שלא נכלל בו, הוא מציין שתי נקודות מהותיות:

1. 'מצב אבותינו קשור במצב הגויים אשר בתוכם הם ישבו. ע"כ [על כן] הכנסנו אל ספרנו פרקים שלמים אשר רובם ככולם עוסקים בדברי ימי האומות'. עם זאת, מידת הנחיצות של מידע זה לכל המשתמשים בספר איננה זהה: 'אם רצוי לדרוש מן התלמידים את ידיעת הפרטים של הפרקים הנ"ל תלוי במצב התלמידים [...] המורה ידון לפי ראות עיניו אם ילמד את הפרקים האלה או יסתפק בקריאתם'.
לשון אחר, זהו מידע חשוב להבנת מהלכיה של ההיסטוריה ולהסבירם, אולם אין זה אומר שהם בבחינת קריאה מחייבת לתלמידים.
2. אף שלא הרביתי להזכיר את שם שמים, בטוחני שהתלמידים ירגישו מתוך הרצאתי את השגחת ה' על קורות העמים ובפרט על עם סגולתו.⁶⁰

אוירבך לא התייחס לנרטיב היסטורי כזה או אחר שהוא מבקש להציב לו חלופה, ולא נקט נימה מתפלמסת, כגון זו המצויה בסוגות אחרות של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית והחרדית.

במבוא לכרך הראשון של החלק השלישי אוירבך חוזר בתמצית על הנקודות הנזכרות ומדגיש את המחיר הכבד ששילמה לדבריו האנושות בעת החדשה, עם ירידת מעמדם של 'רגש האמונה' ו'רגש המוסר', ועלייתה של 'השקפת העולם החילונית'. ליהודים, הוא מוסיף, זו היתה 'אחת התקופות הרעות ביותר, בתחילה כמובן הרוחני ואחר כך [...] גם כמובן החמרי'. בדברים אלה הוא מציע אפוא חלופה לתפיסה של עמים שונים ולפיה בעת החדשה חלה התקדמות ולאלה הרואים בה תקופה של התפתחות תרבותית שתוצאותיה חיוביות.⁶¹ גם אם יש בכך משום הצעת נרטיב חלופי, בכל זאת אין בו התייחסות מפורשת לכותבי תולדות ישראל בעת החדשה.

הנימה האפולוגטית של דברי אוירבך בדבר מקומה של ההשגחה העליונה בתולדות עם ישראל והעמים לא סיפקה את הרב יוסף א' וולף (1911-1979), קרוב משפחתו של אוירבך, גם הוא חניך האורתודוקסיה הגרמנית, שמ-1953 ניהל את סמינר 'בית יעקב' בבני-ברק ולימים נהיה דמות מרכזית בחינוך החרדי. אף שוולף קרא את הכרך הראשון של החלק השלישי עוד לפני פרסומו,⁶² הוא פתח את ביקורתו על הספר בנימה מסויגת, וציין ש'אולי

לו בכתבתם של המשכילים. ראו: שמואל פיינר, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת-עבר

יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 105-115, 130-157.

60. אוירבך, תולדות עם ישראל, ב, 'מבוא', עמ' ב.

61. שם, ג (א), עמ' 5-6.

62. שם, 'מבוא'.

היה מן הראוי לברך ברכת הזמן על אותו היום, שזכינו לספר לימודי היסטורי מפרי עטו של סופר חרדי ופידגוג מפורסם.⁶³

וולף עומד על כמה מהבעיות שחרדי המבקש לכתוב היסטוריה ניצב בפניהן, ובהן 'הגבול בין השערה סתם להשערה מוסכמת ומקובלת' ו'ההיסטוריה הכללית המשולבת בהוראה בבתי ספר עממיים בדברי ימי ישראל'. סביר שהערתו השנייה מתייחסת לדבריו הנזכרים של אורבך בנושא. וולף מציין שזהו 'חיבור תורה ויראת שמים' אשר 'נכתב מתוך אמונה שלמה בנביאי אמת וצדק ושתורת ה' ניתנה מסיני', אך טוען כי המטרה שהציב המחבר לעצמו – 'להבין את השגחת ה' בקורות עמנו' – התגשמה רק בחלק הראשון, 'כל עוד שהוא הסתמך על דברי הנביאים'. לדעתו, יש 'מקום לעמוד על ההשגחה הנסית גם ביתר פרקי ההיסטוריה'.⁶⁴ וולף מסביר ומדגים כיצד יש לספר את אירועי העבר לפי האמונה בהשגחה האלוהית, ומדגיש שהדברים חלים על תולדות ישראל והעמים כאחד.

ביקורת הנושאת אופי שונה ופרטני יותר באה בתבונה, כתב עת חרדי שמזוהה עם תת-הזרם הליטאי-מתנגדי של ישיבות מוסר. מחברה, זאב אברך, עומד על הסכנות הטמונות בספרי ההיסטוריה הקיימים, ומשבח את אורבך על שהוא 'קובע את מעשי הדורות ללא כחל ללא שרק וללא פרכוס. עובדות גרידא' ועל הצלחתו להסתיר את החוג שהוא נמנה עמו ואת דעותיו הפרטיות. אברך מסייג את המלצתו על הספר בכך שהוא טעון תיקונים והסכמות של גדולי התורה כדי שניתן יהיה להשתמש בו בבתי-ספר חרדיים, והוא חותם את דבריו בציון מספר אי-דיוקים ושגיאות עובדתיות,⁶⁵ כלומר כותב זה לא מצא בעיה עקרונית בספר, אם כי לא ברור למה התכוון בהערתו בדבר הצורך בהסכמות.

גם במחלקת החינוך של הוועד הלאומי לא התלהבו מספרו של אורבך. בדצמבר 1944 הוא שלח חמישה עותקים של החלק הראשון והשני לד"ר מכס (מרדכי) סולוביטשיק, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, בבקשה ש'כ' (כבודו) יאיל לאשר את הספר ללמוד דברי ימי ישראל [ישראל] בבתי ספר של המזרחי'.⁶⁶ אורבך זכה לתמיכתו של ד"ר יצחק ר' עציון, הוא הולצברג (1885-1981), שמ-1943 היה המפקח הראשי על בתי-הספר של 'המזרחי' בארץ-ישראל מטעם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי. הולצברג, שהיה מקורב לחוגי אגודת-ישראל המתונים, התנגד לספר ההיסטוריה שכתב באותן השנים יעקב כ"ץ (1904-1998) עבור בתי-הספר הדתיים, ומיד לאחר פרסום החלק הראשון של ספרו של אורבך הוא הזדרז והמליץ עליו.⁶⁷

63. יוסף א' וולף, 'הספר ההיסטורי', תורה ומדע (סדרת התקופה ובעיותיה, ג), בני-ברק תשמ"ג, עמ' סג.

64. שם, עמ' סג-סד.

65. זאב אברך, 'ביקורת', תבונה, ז, ד (תש"ז), עמ' עה-עו.

66. חילופי המכתבים השמורים בג"מ, חטיבה 8, תיק גל-1106, תיק "תולדות עם ישראל" לד"ר משה אויערבך'.

67. ראו: יעקב כ"ץ, במו עיני: אוטוביוגרפיה של היסטוריון, ירושלים, 1989, עמ' 109, 113-114.

על כל פנים, בינואר 1945 החליטה 'הוועדה לאשור ספרים לבתי הספר העממיים' להעביר את כתב היד לקוראים כדי לקבל את חוות דעתם, כמו שנעשה בנוגע לכל כתבי היד שהובאו לאישורה. הוועדה פנתה לשלושה אישים: אריה בן-צבי (1892-1983), ד"ר אלימלך רימלט (1907-1987) וחיים שפרוני (1897-1960). בן-צבי היה איש 'המזרחי' שהגיע לארץ-ישראל ב-1914, ולאחר זמן קצר החל ללמד ב'נצח ישראל' בפתח-תקווה, בהנהלתו של אורבך. ב-1916 עבר בן-צבי לחיפה כדי ללמד בבית-הספר 'נצח ישראל', ובעת שנשלח לו הספר הוא היה מזה כעשור מנהל בית-הספר.⁶⁸ אלימלך רימלט, שניהל באותם ימים בית-ספר עממי ברמת-גן, למד שנים לפני כן בבית-המדרש לרבנים בווינה, סיים את לימודיו לתואר דוקטור באוניברסיטת וינה, וב-1939 היגר לארץ-ישראל. חיים שפרוני, אז מורה בבית-הספר בעין חרוד, נולד בפטריקוב שברוסיה הלבנה, ולמד בישיבה בנערותו. ב-1918 נסע שפרוני לאודסה כדי ללמוד בסמינר העברי למורים, ולאחר שנים אחדות של פעילות חינוכית במזרח אירופה הוא היגר ב-1922 לארץ-ישראל ולמד ב'בית-המדרש למורים העברי' בירושלים. ב-1924 הוא עבר לעין חרוד והיה ממקימי בית-הספר המקומי. שפרוני כתב את ספר הלימוד לכימיה המקיף הראשון בישראל,⁶⁹ והיה חבר גם בוועד החינוך של הוועד הלאומי, במועצת הסדרות המורים, במרכז של הסדרות המורים ובמועצה הפדגוגית שלה, בוועד החינוך של משרד החינוך והתרבות ובוועדה לאישור ספרי לימוד ועזר במגמה ה'ראלית'.⁷⁰

במכתבו של סולוביטשיק לשלושת הקוראים הוא ציין כי הוא מבקש את דעתם 'אם ראוי הוא הספר שתבוא עליו המלצת המחלקה כעל ספר לימוד בבתי-ה"ס (בבתי-הספר) העממיים', כלומר הוא השמיט את קהל היעד הדתי שאורבך כיוון אליו. סביר להניח שהיתה זו שגגה, ומכל מקום שלושת הקוראים הבינו שקהל היעד הפוטנציאלי של הספר דתי הוא. על כל פנים, שלושתם מתחו ביקורת על הספר מצד הלשון, המבנה והתוכן וכן מן הפן הטכני, וטענו שהוא מלמד על מצעו האידאולוגי של מחברו ועל מטרותיו החינוכיות-דתיות יותר מאשר על תולדות ישראל.

בן-צבי, ראשון המשיבים, טען כי עצם הדבר שאורבך 'לא חונן בסגנון עברי מקורי' הביא לכך ש'יצא מתחת ידו דבר לא מתקן לגמרי מבחינת הסגנון. סרוסי לשון רבים מצויים בשני חלקי הספר, השמוש במלים "כבר" "אמנם" וכיו"ב [...] הוא נגד רוח השפה וטעמה'. מבחינת התוכן, הספר דל במיוחד בכל הקשור למלכות פרס, ו'לא נמצא בו דבר

68. ראו עליו: אלישבע וגנברג ויעל אריאל (עורכות), קורות בתינו: תולדות משפחות בן-צבי ומשפחות נעמני (זיסרמן), [חסר מקום רפוס] תשס"ד, בייחוד עמ' 9-21.

69. ראו: חיים שפרוני, תורת הכימיה: ספר לימוד לכיתות המשך, לבתי ספר תיכוניים וחקלאיים, תל-אביב תש"ז.

70. על שפרוני ראו: 'מתולדות חייו', יומן עין-חרוד, 779, י"ג בכסלו תשכ"א, עמ' 2-3; יהודה רון-פולני (עורך), בכל לבבו: נפש לחיים שפרוני, תל יוסף תשכ"ג. אני מודה לאילנה ברנשטיין מארכיון קיבוץ עין חרוד מאוחד על עזרתה.

ולא חצי דבר על דת ועל סדרי השלטון בפרס'. לדעתו, מיעט המחבר לעסוק בתקופה זו כדי שלא 'לקבוע את זמן מלכות פרס בפני הבית', ובשל כך 'נמנע מן התלמיד לעמוד על הכרזתו הגדולה של הנביא את דבר אחדותו המחלטת של הבורא כנגד כל מאמיני דור-הרשויות למיניהם (ישעיה מה ג-ו)'. בספר יש סטיות רבות מעמדות מקובלות. לדוגמה: אוירבך מתייחס למסיבה שזימן הנשיא מבית חשמונאי לאחר כיבושיו באחת המלחמות ומשייך אותה לינאי המלך ולא ליוחנן כהן גדול, 'בנגוד לדעת כל ההיסטוריונים לרבות יעבץ ובעל דורות הראשונים'.⁷¹ לדעתו, אוירבך עשה כך כי הוא לא רצה 'לנטות מלשון הבריתא בקדושין ס"ו', ולא התחשב במקורות נוספים שתמונה שונה עולה מהם. לבסוף, הספר נגוע ב'דיספרופורציה שהמחבר נוהג ביחס לשבוץ אגדות חז"ל בהרצאת הדברים', ובן-צבי תמה על המעבר של מחברו מתקופת הגאונים לאשכנז בלי להתייחס ל'המשך שלשלת הקבלה מבבל לספרד'.

שפרוני מבין שהספר נועד לבתי-הספר החרדיים, ולכן אין לו טענות על שאגדות ומעשי נסים מובאים בו בתור עובדות היסטוריות. כקודמו, הוא מעיר על היות הספר נגוע בשגיאות סגנוניות רבות ומציין את היעדרם של מפות, ציורים ותמונות. הוא טוען ש'הקשר הגורלי שבין העם וארצו, מלחמת האומה על קיומה בארצה, ההאבקות של בחירי בניה לאחר החורבן לשוב ולהאחז בה, יסורי כמיהה ולחשי מאויים לראות בנחמת ציון [...] כל זה לא הובלט ולא הוטעם. לפעמים הנך נכוה מטשטוש במכוון. העם והארץ כאילו נוצרו בשביל קיום התורה והמצוות'. הוא מוכיח טענה זו באמצעות עיון באופן הצגת הגולים מבבל, החשמונאים ופרשת מצדה, ומוסיף שהספר חסר התייחסות ל'תסיסות חברותיות, תסיסות המונים' ול'גורמים כלכליים', ואין בו אמירה של ממש בנוגע להיסטוריה הכללית. רימלט הצטרף לדברי קודמיו בביקורתו על 'השפה הבלתי מתוקנת' וה'לקויה' של הספר ועל סגנונו ה'לא פעם משובש', ומוסיף ש'התאורים הם חן וורים, קלושים ו"יבשים" וחסרים ממד עלילתי. הוא מותח ביקורת על הנחתו של אוירבך, שלפיה יוכל להשיג את מבוקשו באמצעות הסתמכות על כתביהם של יעבץ והלוי, שכן 'בדרך זו ותר המחבר על כל ההיסטוריוגרפיה היהודית החדשה ועל כל פרי המחקר המדעי'. כמו קודמיו, גם הוא מעיר על 'ההדגשה החד-צדדית של המומנטים ה"דתיים" במאורעות' ועל ההתייחסות לאגדות חז"ל בתור מקורות היסטוריים.

בשל חוות דעת אלה החליטו חברי הוועדה בשלהי 1945 שלא לאשר את החלק הראשון של ספרו של אוירבך ואת הכרך הראשון של החלק השני, וכן את הכרך השני של החלק השני שראה אור בינתיים. אוירבך שב והגיש את ספריו בראשית 1947 בבקשה לאשר את הכנסתם למערכת החינוך הדתית, אולם גם זו נדחתה. ספרו של אוירבך ספג אפוא ביקורות הן מתוך החברה החרדית והן מחוצה לה. יתר-על-כן, יש פער בין האופן שהגדיר המחבר את קהל יעדו ובין הגדרת אחרים אותו.

71. ראו: אויערבך, תולדות עם ישראל, ספר ראשון, פרק טז.

לדוגמה, אוירבך ייעד כאמור את ספרו לתלמידים בבתי-ספר של 'המזרחי', אך בדיווח ב'קול ישראל' נכתב ש'יש להצטער שהמחבר הנכבד איננו נמצא בין עובדי החנוך החרדי שלמענם חבר את ספריו. אחת מן האבסורדיות שבחיי ארצנו,⁷² כלומר למרות פעילותו החינוכית של אוירבך ומעורבותו בנעשה בחינוך החרדי, מעמדו בו נותר לא ברור; כאמור, ממש כמו מעמדו בחברה החרדית.⁷³

סמוך לאחר פרסומם של חלקי ספרו,⁷⁴ הרבו להשתמש בו בבתי-ספר של 'בית יעקב'. כך לדוגמה ברוח לשנת תש"ה על הלימודים בכיתות ה-ח בבית-הספר העממי 'בית יעקב' בבני-ברק נכתב שהתקיימו שני שיעורי תולדות ישראל בשבוע 'לפי הספר של ד"ר אוירבך'.⁷⁵ גם בכיתות ה-ו של 'תלמוד תורה וישיבת ר' עקיבא' בבני-ברק למדו באותה שנה לפי ספרו.⁷⁶ ב-31 בינואר 1946 ביקרו שני מפקחים מטעם מחלקת החינוך בבית-הספר 'בית יעקב' החדש בתל-אביב, וכדוח שלהם הם התייחסו בין השאר לשיעור 'דברי הימים' של המורה, הגברת קרייזר. השיעור עסק בתקופת פומפיוס, ובתחילתו 'שאלה המורה שאלות ואחר-כך קראו בכתה פרק י"ט בספרו של אוירבך'. המפקחים מעירים ש'ידיעת המורה בדבה'י (דברי הימים) אינה רבה והיא לא הצליחה להעלות את השעור מעל לרמת השעמום של ספר הלמוד. יעצתי לה כיצד להשתמש במקורות אחרים "ולהחיות" את שעוריה'.⁷⁷

ספרו של אוירבך הותיר את רישומו גם במישור העקרוני של הוראת ההיסטוריה בבתי-ספר חרדיים, כמו שעולה ממסמך מ-1947, המנסח את קווי המתאר של הוראת המקצועות השונים בבתי-הספר העממיים במגזר החרדי. לאחר כמה הצהרות בנוגע למטרה החינוכית שבהוראת ההיסטוריה (להביא 'את התלמיד לידי הכרה שהשגחה חופפת עלינו') ועל שיש להיעזר רק ב'ספרים המתאימים מכל הבחינות להשקפתנו', נכתב בנוגע להוראת התקופה ש'מגירוש ספרד ועד ימינו' בכיתה ח כי 'על המורה להרחיב הדבור על התקופה החדשה ולברר לתלמידים את ההשקפות השונות כדי שידעו מה לחייב ומה לשלול. ממליצים על ספרו של דר' מ. אוירבך, אמנם המורה יתכונן לשעורים מספרו של יעבץ "תולדות

72. ראו: 'ספרים שהתקבלו במערכת', קול ישראל, 25, גיליון 34, ט"ו באייר תש"ו, עמ' ג.
73. יצוין כי היו לא חרדים שהוא היה בעיניהם סמכות חרדית. ראו: יצחק קאמינקר, 'על ה"אמת" של ר' ב', קול ישראל, 24, גיליון 21, ט' באדר תש"ה, עמ' ג, בקשר לדברים בגנותו של יעקב דה-האן (1881-1924) שיוחסו לאוירבך.
74. למודעות על כך בעיתונות ראו: 'ספרים וחוכרות שנתקבלו במערכת' (לעיל הערה 26); מודעה, קול ישראל, 25, גיליון 9, י' בכסלו תש"ו, עמ' ג.
75. ראו: ג"מ, חטיבה 8, מ-1053, תיק 2479/51.
76. שם, מ-1023, תיק 1085/51.
77. שם, מ-1055, תיק 2756/51. ביקורות, מקצתן נוקבות, על אופן הוראת ההיסטוריה ועל הנושאים הנלמדים בבתי-ספר חרדיים לא היו דבר יוצא דופן באותן שנים. ראו למשל את מכתבו של יושב ראש הוועדה לבתי-ספר של אגודת-ישראל למנהלת 'בית יעקב' בבני-ברק, שם, מ-1053, תיק 2479/51.

ישראל" ומדורות ראשונים של הלוי.⁷⁸ זאת ועוד, גם בקרב החרדים הקיצונים היו שהשתמשו בו; למשל ב'בנות ירושלים', הגדול שבמוסדות החינוך לבנות העדה החרדית בשנות החמישים והשישים. אף ששפת ההוראה בסמינר היתה יידיש, השתמשו המורות בכיתות בספריו של אוירבך להכנת שיעורי ה'געשיכטע' (היסטוריה).⁷⁹ לבסוף, ספר זה וכמה מחלקיו חזרו ונדפסו פעמים מספר במחצית השנייה של המאה ה-20: בתשי"ב ראו אור החלק הראשון והכרך השני של החלק השני, בשנה שלאחר מכן ראה אור הכרך הראשון של החלק השלישי, בתשט"ז פורסם הכרך הראשון של החלק השני, ובתשי"ח פורסם שוב הכרך השני של החלק השני. החלק הראשון שב ונדפס בתשכ"ב ובתשל"ל, וכל אחד מכרכי החלק השני פורסם פעמיים בשנות השישים.⁸⁰ מהדורות נוספות פורסמו בתשל"ז, תשמ"ט-תש"ן, תשנ"ג ותשנ"ו.

הביקורות הנזכרות על הספר לא מנעו אפוא את השימוש בו מסמוך לאחר הוצאתו לאור ובמחצית השנייה של המאה ה-20. נראה שזמינותו של הספר ועצם הדבר שתכניו היו מקובלים בפועל בקרב מורים חרדים גברו על החשדנות ועל הביקורות שהופנו כלפי אוירבך וכלפי ספרו גם בקרב חוגים חרדיים שלא נמנו עם המחנה הגרמני-חרדי.⁸¹ הדפסתו החוזרת של הספר מעידה על הביקוש המתמשך לו ועל השימוש בו במערכת החינוך החרדית לבנות עד שלהי המאה ה-20 – עשרים וחמש שנים בערך לאחר פטירתו של אוירבך.

העבר הישראלי: תולדות עם ישראל משיבת ציון ובניין ירושלים עד היום הזה

כאמור, הסקירה השנייה של תולדות ישראל היא זו של הרב מאיר שצ'רנסקי. מדובר בסקירה מקיפה הרבה יותר מזו של אוירבך, אשר עוסקת בתולדות ישראל עד אמצע המאה ה-20, ובה כמות משולשת של חלקים ואלפי עמודים המכילים חומר רב לאין ערוך בכמותו.

78. שם, מ-1042, תיק 1626/51/2.

79. ראו: רפאל שנלר, 'צמיחתו והתפתחותו של חינוך הבנות ב"עדה החרדית"', בתוך: יצחק ד' גילת ואליעזר שטרן (עורכים), מכתם לדוד: ספר זכרון הרב דוד אוקס ז"ל (תרס"ה-תשל"ה), רמת-גן תשל"ח, עמ' 329-333.

80. הכרך הראשון בתשכ"ב ובתשכ"ז, והשני בתשכ"א ובתשכ"ו.

81. יש לציין את ההתייחסות המועטה לאוירבך בעיתונות החרדית לאחר פטירתו מזה ואת זו המועטה בהצפה, שופרה של הציונות הרתית, מזה. ראו: 'הד היום', המודיע, 27, גיליון 9177, י"א בניסן תשל"ו, עמ' 2; שתי מודעות אבל בהצפה, 38, גיליון 12200, י"א בניסן תשל"ו: אחת מטעם המשפחה, והאחרת מטעם בית-החולים שערי צדק, שאוירבך היה ממייסדיו וחבר הוועד הראשון שלו.

שצ'רנסקי, חסיד גור וצאצא של משפחה של חסידי קוצק, עסק בחינוך ובהוראה ב'בית יעקב' בפולין והיה עסקן ברשת זו.⁸² ב-1933 הוא היגר לארץ-ישראל והתיישב בתל-אביב,⁸³ ובד בבד עם פעילותו כמזכיר הסתדרות החרדים בעיר⁸⁴ הוא ייסד בה את 'בית ספר יסודי בית יעקב'.⁸⁵ בית-ספר זה, שהצטרף לכמה תלמודי תורה לבנים שנוסדו בעיר עוד לפני כן,⁸⁶ נועד לשרת את האוכלוסייה החרדית שהתיישבה בתל-אביב, ובראשה יוצאי גרמניה, כמה קהילות חסידיות ובעיקר זו של חסידות גור ונערות ששהו בקיבוץ העירוני של בנות אגודת-ישראל ברחוב קלישר. בשונה מהחרדים הקנאים שבירושלים, חלק גדול מאוכלוסייה חרדית זו התאפיין במתינות דתית יחסית, בהשתלבות ובמעורבות במערך הכלכלי והעסקי העירוני, בחשיפה להשכלה ולתרבות פנאי כלליים, בקריאת עיתונים ובקוד לבוש שונה.⁸⁷

במחצית השנייה של 1936 נפתח סמינר 'בית יעקב' ('בית-הספר החרדי לבנות לתורה ולמלאכה בית יעקב') ברחוב גרוזנברג 2 בתל-אביב – בניין שהיה מרכז של חסידות גור בעיר – כדי לתת מענה מידי לבנות שלמדו בבית-הספר העממי הנזכר.⁸⁸ לאחר זמן קצר הוקמה בבניין פנימיית 'אהל שרה'; זו שירתה בשנותיה הראשונות תלמידות מקומיות של 'בית יעקב', ולאחר מלחמת העולם השנייה באו אליה גם נערות פליטות שואה.⁸⁹ בית-הספר כונה 'בית יעקב ישן' (ולמים סמינר שצ'רנסקי) כדי להבחין בינו ובין 'בית יעקב החדש', שגם אותו ניהל בראשיתו שצ'רנסקי,⁹⁰ ולמדו בו בעברית, ככל הנראה בעקבות

82. ראו: ב"ז יעקבזון, 'מזקנים אתבונן...', ספר היובל (לעיל הערה 25), עמ' 56.
83. ראו: בנימין שצ'רנסקי, קונטרס וזכרון: ליום השנה העשרים לפטירת הרב מאיר שצ'רנסקי ז"ל, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 26, 46.
84. ראו: ידיעה, קול ישראל, 13, גיליון 6, כ"ז במרחשוון תרצ"ד, עמ' ג; אלברט, מפולין לארץ-ישראל, עמ' 159-160, 192-194. בעקבות סכסוך פנימי כמה חודשים לאחר מכן לא נותר שצ'רנסקי באגודה זו, ויצא נגדה בפומבי. ראו: מאיר שצ'רנסקי, 'מכתב גלוי לחרדי תל אביב', קול ישראל, 13, גיליון 30, כ"ה באייר תרצ"ד, עמ' ג-ד.
85. ראו: מאיר שצ'רנסקי, 'תולדות "בית יעקב" בארץ ישראל', ספר היובל (לעיל הערה 25), עמ' 41.
86. ראו: אלברט, מפולין לארץ-ישראל, עמ' 145-163.
87. לשרטוט ספרותי מהימן בעיקרו של החרדים בתל-אביב באמצע המאה ה-20 ראו: אסתר אטינגר, פלא לילה, תל-אביב 2005.
88. אלברט, מפולין לארץ-ישראל, עמ' 205; גרשון גורא, 'באותם הימים...', ספר היובל (לעיל הערה 25), עמ' 92-93; 'סמינר "בית יעקב" בתל-אביב', דרכנו בחינוך, א (תשנ"ג), עמ' 297; שצ'רנסקי, 'תולדות "בית יעקב" בארץ ישראל', ספר היובל (לעיל הערה 25), עמ' 44; צבי שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, ד, ירושלים תשכ"ה, עמ' 171-172.
89. ראו: ר"י, 'היום הראשון בסמינריון "בית יעקב" – מיומן אחת התלמידות', בתוך: מאיר שצ'רנסקי (עורך), העתיד: קובץ מאמרים, תל-אביב תש"ו, עמ' צא-צג, צו.
90. לימים עבר ניהול בית-הספר לידי גברת גולדשמידט. שצ'רנסקי ניהל מוסד זה עד סוף שנות השלושים לכל הפחות. ראו: 'בית יעקב בתל אביב', קול ישראל, 18, גיליון 37, י"ב בתמוז תרצ"ט, עמ' ג. לסיבה להקמתו ראו: מכתבו של משה בלוי, ג"מ, חטיבה 8, מ-1051, תיק 2318/51.

הכרעתו של האדמו"ר מגור, אברהם מ' אלטר (1864-1948), ולפיה בבתי-הספר של היישוב החדש יש ללמד בעברית.⁹¹

את הקמתם של בתי-הספר והסמינר מציגים כותבים חרדים בראייה לאחור בתור מעשה גבורה נוכח אופיה ה'חילוני' של העיר, שהטריד מאוד את הציבור החרדי בתל-אביב ומחוצה לה באותן שנים,⁹² כתגובה ראויה לגימנסיה 'הרצליה' הסמוכה וכצורך לקיים את היהדות החרדית.⁹³ אולם מסתבר שבעת התרחשות הדברים מתברר שהיה צורך לשכנע את החרדים בתל-אביב בדבר הצורך בבתי-ספר חרדיים לבנות בעיר, ואת זאת עשו שצ'רנסקי ואחרים באמצעות אספות פומביות ופרסום מודעות הרשמה בעיתונות החרדית.⁹⁴ מתברר כי היו חרדים שלא מצאו בכך עניין, היו ששלחו את בנותיהם ללמוד בבתי-ספר של 'המזרחי'⁹⁵ והיו כאלה שלא ראו כל סיכוי להצלחתו של מוסד זה. את חוסר העניין ביטא שצ'רנסקי עשר שנים בערך לאחר הקמת הסמינר כך: 'אם עדיין שולחים החרדים את בניהם לת"ת [תלמודי תורה] ולישיבות טרם הבינו שעיקר החנוך הוא כיום בשביל הבנות שהן אח"כ מחנכות הבית בכלל ושל דור העתיד בפרט'.⁹⁶ תיאורו של הרב דיסקין עולה בקנה אחד עם דברים אלה:

המצב ברחוב הי' [היה] מלא ביטול מהול בשנאה ל'בית יעקב'. החוגים החרדים היו אדישים ולכל היותר חושבים, כי אורח החיים הזה הוא למעלה מן המקום והזמן. העולים החרדים שבאו לא מפולניה הקונגרסאית לא יכלו להתרגל עם המושגים

91. אלברט, מפולין לארץ-ישראל, עמ' 38-39.
92. לדוגמאות אחדות ראו: שם, עמ' 40-58; ישראל מאיר, 'אחינו החרדים תושבי עיר תל-אביב התעוררו התעוררו', קול ישראל, 13, גיליון 24, ו' בניסן תרצ"ד, עמ' ג; אחד הנאספים, 'אספה גדולה של הסתדרות החרדים בתל-אביב!', שם, גיליון 26, כ"ז בניסן תרצ"ד, עמ' ד; שם, גיליון 29, י"ח באייר תרצ"ד, שרובו עוסק בהפגנות השבת ובעצורים החרדים; ש' מאושר, 'לתקנתה של תל אביב', שם, 14, גיליון 14, י"ד בטבת תרצ"ה, עמ' ב-ג; א"ח ברנשטיין, 'התתעורר היהדות החרדית?', שם, גיליון 18, כ' בשבט תרצ"ה, עמ' ג-ד; 'פני השבת בתל אביב', שם, 17, גיליון 20, ב' באדר א' תרצ"ח, עמ' א; ח"ל, 'השבת בתל-אביב', שם, 18, גיליון 10, כ"ב בכסלו תרצ"ט, עמ' ג. וראו גם: ענת הלמן, 'התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל-אביב בשנות העשרים והשלושים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000, עמ' 157-167, 167, 180-262.
93. ראו למשל: משה פרוש, 'בית יעקב' בתל-אביב, ספר היוכל (לעיל הערה 25), עמ' 57; מנחם פרוש, 'בית יעקב' והישיבות, שם, עמ' 62; יצחק י' פרנקל, 'כה תאמר לבית יעקב', שם, עמ' 66. וראו עוד: איריס בראון, 'תלמוד תורה לנשים בתפיסה האורתודוקסית במאה ה-20', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו, עמ' 39.
94. ראו למשל: 'תל אביב', קול ישראל, 15, גיליון 15, ו' בשבט תרצ"ו, עמ' ג; 'בית ספר חרדי לבנות "בית יעקב"', שם, 14, גיליון 43, ב' במנחם אב תרצ"ה, עמ' 1.
95. ראו: שצ'רנסקי, קונטרס וזכרון, עמ' 10.
96. ראו: מאיר שצ'רנסקי, 'כך רצתה ההשגחה העליונה', העתיד, עמ' יח.

של פולניה החסידית, ובפרט כאשר בא יהודי חסיד [שצ'רנסקי] וחושב להקליט בלב הבנות התל-אביביות מושגים אלה, היו מתיחסים במנור ראש. החוגים של חניכי הישיבות הליטאיות, שהיו שוקלים כל דבר בפלס התבונה והדעת, עשו חשבון ריאלי: איפה ימצאו מורים ואמצעים? מנין תמצאנה משרות למורות של מוסד שממשלת המנדט לא תכיר בו? ואיפה בתי הספר היסודיים של 'בית יעקב' שם תוכלנה הבוגרות ללמד?⁹⁷

על אף ספקותיו של דיסקין, המחזקים את העדויות על החולשה והפירוד ששררו בקרב החרדים בתל-אביב,⁹⁸ ועליהם יש להוסיף את אי-הנחת של חרדים אלה מזיהויים בצורה כלשהי עם הקנאים הירושלמים, מתברר, כאמור, שהיה צורך בבתי-ספר לבנות חרדיות בתל-אביב ובערים ובמושבות נוספות. בתי-ספר אלה, ובהם זה של שצ'רנסקי עצמו, היו זקוקים למורות, וחלק לא מבוטל מהן – בוודאי עד אמצע שנות הארבעים – היו בוגרות של הסמינר.⁹⁹ לדוגמה, מהתכתבות בין שלמה ד' גויטיין (1900-1985), מפקח ויושב-ראש הוועדה לבתי-ספר של אגודת-ישראל מטעם ממשלת המנדט ופרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים,¹⁰⁰ ובין שצ'רנסקי בעקבות ביקור של גויטיין בבית-ספרו, עולה ששבע משמונה המורות שלימדו בו סיימו את לימודיהן בסמינר שצ'רנסקי, ואחת בלבד 'גמרה אוניברסיטה בחו"ל'.¹⁰¹

הקמתו הנזכרת של בית-ספר נוסף של 'בית יעקב' בתל-אביב לא התקבלה בעין יפה במחלקת החינוך של ממשלת המנדט. פקידיה ראו בכך כפילות מיותרת, והחליטו להפסיק את תמיכתה הכספית במוסד של שצ'רנסקי. בעקבות זאת הציע שצ'רנסקי לאחד את שני המוסדות, וסביב הצעתו התנהלה תכתובת בינו ובין בלוי, גויטיין ומנהל מחלקת החינוך.¹⁰² ממסמך פנימי מסווג שחיבר אחד מעובדי מחלקת החינוך בקשר לתכתובת זו עולה כי הם ראו בשצ'רנסקי אדם מפוקפק ואף שלילי. הוא מתואר כמי שהתנהלותו פתלתולה, דבר שהרבנים פרוש ובלוי מאגודת-ישראל היו מודעים לו.¹⁰³

97. ראו: דיסקין, 'כ"ה שנות סמינר "בית יעקב" בת"א', ספר היוכל (לעיל הערה 25), עמ' 49. וראו גם: דוד הלחמי, 'מוסד הראוי לשמו', שם, עמ' 74.

98. ראו על כך: 'הבחירות בתל-אביב', קול ישראל, 15, גיליון 10, אדר"ח טבת תרצ"ו, עמ' ב (והמשכו בגיליון 11, ד' בטבת תרצ"ו, עמ' ג); אריה הלוי, 'למצב החנוך בתל-אביב', שם, 24, גיליון 6, כ"ג במרחשוון תש"ה, עמ' ג.

99. לרשימת בוגרות שלימדו רובן בבתי-ספר של 'בית יעקב' ראו: שצ'רנסקי, העתיד, עמ' כג.
100. על גויטיין ועל מפעלו המחקרי ראו גם: מרדכי ע' פרידמן, 'פרופ' ש"ד גויטיין, האדם והחוקר – קווים לרמותו', ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות, 26 (תשמ"ו), עמ' 51-67; מרים פרנקל, 'כתבת ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים', פעמים, 92 (תשס"ב), עמ' 48-55.

101. ג"מ, חטיבה 8, מ-1051, תיק 2318/51.

102. שם.

103. שם.

הערכה זו עשויה להיות רלוונטית, גם אם נסיבתית, לסוגיית זהות מחברו של העבר הישראלי. מעדויות בעל פה שמסרו כמה תלמידות אשר למדו בסמינר בשנות החמישים והשישים עלה שבזמנן היה ידוע שמחבר הספר היה הרב יצחק מן, אשר לימד היסטוריה בסמינר של שצ'רנסקי. קביעה זו נתחזקה בשתי שיחות טלפון שנערכו בשלהי 2004 עם אחת מבנותיו של מן. עוד נטען שלשצ'רנסקי לא היו הידע, הכלים, הכישורים או היכולת לכתוב ספר זה. מעניין בהקשר זה הוא עצם הדבר שפרסומיו האחרים של שצ'רנסקי או אלה שבעריכתו אינם בעלי אופי היסטורי; מדובר בחוברות בעלות אופי הלכתי, קובצי מקורות או אסופה של כתבים מפרי עטן של תלמידות הסמינר,¹⁰⁴ להבדיל מאוירבך, שעסק כאמור בהיסטוריוגרפיה במשך כמה עשורים לפני שכתב את ספר הלימוד. מעניין שיצחק מן היה זה שהעלה בראשית שנות השישים את סוגיית היעדר הספרים המתאימים לקו החינוך החרדי כבעיה המחייבת פתרון מדי, וכך כתב:

הבעיה החינוכית-הרוחנית השניה של החינוך התיכוני שלנו היא בעיית חוסר ספרים – ספרי לימוד וספרות מקצועית – מתאימים לרוחנו. בעיה זו מקיפה את רוב המקצועות – פרט לתנ"ך ויהדות. היא גורמת לקשיים רבים בהתקדמות הלימודים [...] בעיקר בהסטוריה (במיוחד של עמנו) ובמקצועות ההוראה (במיוחד פסיכולוגיה), שהם השטחים המסוכנים ביותר להכנסת רעיונות של כפירה.¹⁰⁵

לדעתו, 'אין כל ספק שישנם אנשי מדע חרדים אשר מסוגלים ליצור ולכתוב ספרי לימוד מתאימים, רק יש להעניק להם תנאים לכך', והוא הציע להקים 'קרן להוצאת ספרי לימוד חרדיים לבתי הספר התיכוניים ולסמינרים' אשר תממן את כתיבתם ואת הוצאתם לאור. דברים אלה נכתבו אף שפורסמו זה מכבר ספרו של אוירבך והחלק הראשון של ספרו של שצ'רנסקי, אשר נכתבו כאמור כדי לפצות על חסר זה. בצירופם של הפרטים האמורים יש אפוא די כדי להעלות את שאלת זהותו של מחבר הספר, אך כל עוד לא הוכח אחרת עלינו לראות בשצ'רנסקי את מחברו.¹⁰⁶

החלק הראשון של העבר הישראלי (1946) עוסק בתקופה שמישבת ציון ובניין ירושלים עד לאחר חורבן בית שני. שש עשרה שנים עברו בין פרסום החלק השני ובין הדפסתו

104. ראו בין השאר: אור המאיר: שו"ת וברורים בשאלת לימוד התורה לנשים, תל-אביב תש"א; העתיד; ספר דינים לנוער ולעם, תל-אביב תשי"ז-תש"ל (שני חלקים); אורך ימים: שו"ת לכירור ההלכה באיסור העברת מת מעיר שיש בה קברות לעיר אחרת, תל-אביב תשי"ח; תשכ"ג ניבים: אמרות ופתגמי חכמים, תרגילים ועבודות בהבעה עברית, תל-אביב 1962; החינוך בישראל לפי המקורות: מהתנ"ך עד לתקופה האחרונה, תל-אביב תשכ"ח.

105. ראו: יצחק מן, 'הסמינר... ומה הלאה?', ספר היוכל (לעיל הערה 25), עמ' 82.

106. מצד אחד קשה להתעלם בהקשר זה מהעדויות הנזכרות ומההערכות של אנשי מחלקת החינוך בנוגע לאישיותו של שצ'רנסקי, ומצד אחר לא ברור כיצד מחבר ספר רבי-חלקים מאפשר לאדם אחר להביא את ספרו לרפוס בחייו של המחבר המקורי, תחת שמו של האחר ובלתי להזכיר את שם המחבר המקורי. ההשערה שלפיה שתק מן מכיוון שהיה תלוי בשצ'רנסקי לפרנסתו אינה מספקת לטעמי.

(1962), ועשרים ושש שנים עד שראה אור החלק השמיני (1972),¹⁰⁷ כלומר כל חלקי ספרו של אוירבך נדפסו באמצע שנות הארבעים, גם מתוך רצון להתמודד עם חילון בקרב הנוער הדתי ועם החשיפה שלו לתכנים לא ראויים לפי דעתו, ואילו כמעט כל חלקי ספרו של שצ'רנסקי נכתבו ופורסמו במציאות היסטורית שונה, שבה מומנו מוסדות החינוך החרדיים בעיקר מתקציב המדינה, ומשרד החינוך נזהר מלהתערב בתכנים שנלמדו בהם.

החלק השמיני עוסק במאה ה-19 (עד 1871). סמוך לאחר פרסומו של חלק זה נפטר המחבר ולא הספיק לפרסם את החלק האחרון, שיועד למאה ה-20. אולם פרקים מחלק זה היו מונחים בכתב יד, כך עולה מתת-הכותרת של ספרו, מאה השנים האחרונות, המציינת שהספר כולל את 'קיצור ההיסטוריה לפי קטעים מהכת"י של "העבר הישראלי" משנות תר"ל-תשכ"ח'. המחבר מעיד שספר זה נכתב כדי לתת מענה מידי לתקופה שנבחנו עליה התלמידות באותה שנה בבחינות חוץ, ולכן סביר להניח כי הוא מייצג את תוכנו של החלק השמיני הנזכר שלא פורסם. עם זאת, כמה מפרקיו שימשו תשתית למקצת הפרקים בחלקים השביעי והשמיני, אשר ראו אור שנים אחדות לאחר מכן.¹⁰⁸

מן החלק השישי יש שינוי בכותרת המשנה של הסדרה. בחמשת החלקים הראשונים כותרת המשנה היא 'תולדות עם ישראל משיבת ציון ובנין ירושלים עד היום הזה', ומן החלק השישי היא שונתה ל'תולדות עם ישראל משיבת ציון ובנין ירושלים והיסטוריה הכללית עד היום הזה', כלומר נוספה הצהרה על שילוב של תולדות עם ישראל עם ההיסטוריה הכללית, אלא שאין ביניהם התאמה מלאה. לדוגמה: החלק השמיני עוסק בדברי ימי ישראל מתקס"ד עד תרע"ח (1804-1918), אף שבפרקים העוסקים בחסידויות ובאדמו"ריהן המחבר חורג ממסגרת הזמן הנקובה ומגיע עד שנות השישים של המאה ה-20.¹⁰⁹ לעומת זאת, כך זה עוסק בהיסטוריה הכללית בשנים 1802-1871.

גם במהדורות החוזרות של חלק א וכן של חלק ב (1971) שונתה הכותרת לזו הכוללת התייחסות להיסטוריה כללית, והדבר מתבטא בשינויים מסוימים במבנה הפנימי של פרקי ספרים אלה ובתוכנם. כך למשל בסוף המהדורה השלישית של החלק הראשון הוסיף שצ'רנסקי כמה פרקים על תולדות עמי המזרח ועמי יוון וכן מקורות לתולדות התקופות הכלולות בכרך. בהקדמתו של שצ'רנסקי למהדורה זו הוא ציין את המניע להוספת פרקים ומקורות אלה: '[...] [ש]לא יודקו עוד המעינים והלומדים לספרי היסטוריא אחרים, לא בתולדות ישראל ולא בהיסטוריא כללית'.¹¹⁰ נימוק זה כתוב גם בהקדמותיו לרוב

107. ראו: שצ'רנסקי, העבר הישראלי, א, וכן חלק ב, תשכ"ב; חלק ג, תשכ"ג; חלק ד, תשכ"ה; חלק ה, תשכ"ו; חלק ו, תשכ"ח; חלק ז, תשל"א; חלק ח, תשל"ב.

108. ראו: מאיר שצ'רנסקי, העבר הישראלי: מאה השנים האחרונות (קיצור ההיסטוריה לפי קטעים מהכת"י של "העבר הישראלי" משנות תר"ל-תשכ"ח), תל-אביב תשכ"ח.

109. שצ'רנסקי, העבר הישראלי, ח, עמ' קח-קמא, קסז-קצב.

110. ראו: שם, א (מהדורה שלישית), תל-אביב תשל"א, עמ' כב.

החלקים שפורסמו לאחר מכן,¹¹¹ ובהקדמתו לחלק השמיני הוא מוסיף: 'הוספתי את כל החומר בהיסטוריה כללית במאתיים השנים האחרונות, (חומר חובה בבחינות השלמה בסמינרים של "בית יעקב" בארץ), כדי שהלומדים והמעיינים בכלל לא יזדקקו לספרים זרים לרוחנו',¹¹² כלומר מלבד מניעת החשיפה לספרי היסטוריה שאינם ראויים, הוא ראה הכרח להכניס פרקים מההיסטוריה הכללית מאחר שהם כלולים בחומר שתלמידות הסמינר נבחנו עליו.¹¹³

כמו ספרו של אוירבך, גם פרקי ספר זה מדודים באורכם, וברובם לא יותר מעשרה עמודים. עם זאת, בהיבטים אחרים הם שונים. כך למשל בחלק הראשון של ספרו של שצ'רנסקי יש מפתח מפורט של אישים, מקומות ומונחים, אך אין בו שאלות חזרה וסיכום, ואילו בחלק השני אין מפתח, אך יש שאלות לעיון ולסיכום, לפי סדר הפרקים. בכל שאר חלקי הספר יש שאלות מנחות, ובכמה מהם נוספו גם מקורות או לוחות של תאריכים על בסיס כרונולוגי. מעניין שרק בחלק השמיני שב שצ'רנסקי והכין מפתח שמות לחלק השביעי והשמיני.

בהקדמתו של שצ'רנסקי לחלק הראשון הוא פורש את המניעים שהביאו אותו לכתוב את ספרו, ובהם עקרונות היסוד של הנרטיב החלופי אשר הוא מציע. אמנם בנרטיב זה ישנן הנחות על דרך החיוב, אולם הוא בנוי בעיקרו על שלילת נרטיבים הפסולים בעיניו.¹¹⁴ שצ'רנסקי פותח בפסילת אמינותם של כתביו של יוספוס פלביוס מאחר 'שהיו לו כוונות ומגמות מיוחדות במה שכתב', כלומר הוא סובייקטיבי. לאחר מכן הוא משבח את עבודתו של יצחק א' הלוי, ומציין שעד פרסומה 'היו דברי ימי ישראל כספר חתום [...] וע"ה [עמי ארצות] או אנשים קלי עולם הרבו למשש בדברי ימינו ותלו בהם בוקי סריקי'. יתר-על-כן, קיים מידע רב בספרות היהודית המסורתית לדורותיה, אך 'עם זה חסרו האדריכלים והבנאים'. את החומר הזה לקחו לדבריו 'ההסטוריונים החפשיים, גרץ, דובנוב ותלמידיהם' ועשו בו כבתוך שלהם, ובכך הם 'הרסו ולא חמלו כל חלק טוב'. הרס זה נובע מחוסר הכשרתם לעסוק במקורות יהודיים קלאסיים: 'לרבים מהם אף דף גמרא פשוט נשגב מבינתם'. בשל כך הם 'משמשו בכל קדשי הקדשים ויבנו טיח אפל, ארגו חוטי עכביש עם חמת פתנים של כפירה במסכת התולדה והרעילו את האויר עד כדי מחנק. דבריהם נכתבו בכשרון המספרים ספורי בדים, בסגנון מושך את הלב, ומינות דמשכי נתנה אותותיה למשוך ברשתותיה המון אדם רב'.¹¹⁵

111. ראו: שם, ב, עמ' טו; שם, ג, עמ' טז.

112. שם, ח, עמ' טז.

113. 'מפתח השמות' בכרך זה, שאינו כולל שמות 'הנוגעים להיסטוריה כללית', מלמד על חשיבותה המוגבלת של זו בעיני המחבר.

114. שצ'רנסקי, 'הקדמה', העבר הישראלי, א, עמ' יז-כא.

115. שם, עמ' יז-יח.

שצ'רנסקי ממשיך ומסביר מדוע ספריהם של יעבץ והלוי אינם ראויים או מספקים, אף שמחבריהם 'נאמנים'. לדבריו, הניסיון של יעבץ לא צלח מאחר שלא היו לו הידיעות אשר היו להלוי, 'הוא הושפע מהזרם הלאומי "החדש" אשר הרכיבו עם הדת', הוא 'בקש בכמה וכמה פרקים להתאים אליו את דברי הימים' ו'עבודתו לקויה בחסר גם מפאת חדושי הלשון שלא במקומם ורבו המליצות שבה'. לעומת זאת, הבעיה העיקרית בספריו של הלוי היא שהם 'מיועדים רק לאנשי תורה ומדע', סגנונם פולמוסי 'ויש צורך להוציא מהם את המסקנות ולבנות על פיהן את הבנין בעצמו', כלומר שצ'רנסקי עיצב את ספרו מתוך ביקורת על ספרי היסטוריה שכתבו אחרים במחנה האורתודוקסי או החרדי לא פחות מאשר מתוך תגובה לאותם היסטוריונים 'חופשיים'.

בעיות אלה קשות בייחוד ככל הקשור לחינוך הבנות, מאחר ש'אי אפשר כעת לחנך את הילדים בלי ידיעת התולדה הישראלית, והבנות זקוקות לזה עוד יותר מהבנים, כי לחנוך חסרים אנו את התלמוד והפוסקים המעצבים את דמות הבנים'. הבעיה של היעדר ספרי לימוד המתאימים לבנות חרדיות קיימת לדבריו בתחומים נוספים: 'סולדים אנו לתת להן חומר קריאה מהספרות העברית החדשה, באשר הפרוץ שלה מרובה על העומד במדה מבהילה. למדעי הטבע חסרים לנו גם כן ספרי לימוד מתאימים'. זאת ועוד, יש מצאי גדול של חומר מסוכן מבחינה חינוכית-ערכית:

הרחוב הרעשני עם הסטרא אחרא ששפכה שלטונה עליו בצלצלי שמע, בספרות וסופרים ובעתוננים מכל המינים, הסיר המצנפת והרים העטרה מכל הקדוש והמקודש, והעמיד שקוצים משוממים במרכז חיי האומה. הוא נתן ללעג וקלס את כל גדולי ישראל [...] אין לדור הצעיר מושג מענקי הרוח [...] אשר רק ידיעת פרשת חיייהם וגדולתם יכולה לשמש מנוף חנוכי עצום. מה יודעים צעירי הצאן מחיי התפארת של מרנן ורבנן ראשונים ואחרונים [...] מהמאבקים הקשים שנאבקו [...] על שמירת היהדות בטהרתה?

יתר-על-כן, הידיעות הקיימות 'נשאבות מהספורים הפסולים שעשו פלסתר את כל דברי ימינו'. אם בכך לא די, בספרות הקיימת מוצבים גיבורים חלופיים ל'גדולי ישראל', שהיו 'כעש ליעקב וכרקב לבית יהודה' ואשר הוכתרו כ'מושיעים ומשיחים, כביכול'. בהיעדר ספרים ראויים 'קשה' אפוא 'לגדל דור בריא שלם ברוחו', 'ולשתול על ערוגות לבבות הדור הצעיר [את] פרחי החן של שעת תולדותינו הגלומים בחיי הקדושה והטהרה של עמנו'. שצ'רנסקי מציין שמטרתו מלכתחילה היתה 'לכתוב את תולדות החסידות בלבד, מכיוון שתקופה מזהירה זו עוד יותר מכל שאר תקופות הוצגה באופן חד-צדדי ע"י "מומחים" אשר רובם ככולם לא הכירו את החסידות מכלי ראשון, היו רחוקים ממנה או שונאים לשיטתה'. התמקדותו של שצ'רנסקי בחסידות ובדימויה השליליים בהיסטוריוגרפיה המשכילית וכן במחוזות נוספים של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית מלמדת כי זהו כנראה הנרטיב העיקרי שהוא ביקש להציע לו חלופה. ואכן, העיסוק בחסידות קדם כנראה לספר הלימוד: שנה לפני פרסום החלק הראשון של ספר הלימוד פרסם שצ'רנסקי אילן

יוחסין, ו'בו נמצאים כל האדמו"רים מן הבעש"ט עד לאדמו"רי דורנו אנו באופן כרונולוגי' וספר על החסידות,¹¹⁶ אולם כאשר הוא ראה 'את כל הסילופים גם בתקופות אחרות [...] אמרתי לעצמי כי לא עת לחשות ולשבת בחיבוק ידים היא התקופה הנוכחית' הוא החליט לכתוב את ספר הלימוד.

נראה אפוא כי הנרטיב ששצ'רנסקי מציע מבוסס על שלילת זה המוצג להבנתו בהיסטוריה שכתבו המשכילים ובזו המודרנית של המאה ה-19, ולמעט רמיזה דקה בדבר הצבת 'גיבורים' חלופיים לרבנים, אין בהקדמה זו התייחסות מפורשת לנרטיב הלאומי-ציוני. נדבך זה בא על ביטוי בספריו, ובכך לא ארחיב כאן, ודברים מפורשים מצויים בהתכתבותו מ-1967 עם ד"ר מיכאל זיו, מנהל המחלקה לחינוך תיכון במשרד החינוך והתרבות, ועם ד"ר נ' זון, המפקח על בתי-הספר התיכוניים.¹¹⁷ אמנם מכתבו של שצ'רנסקי נכתב לאחר שפורסמו רוב חלקי ספרו והכתוב בו אינו מייצג בהכרח את עמדותיו מאמצע שנות הארבעים, אולם בכל זאת יש בו ללמדנו על עמדתו בעניין הנרטיב ההיסטורי הלאומי-ציוני.

מכתבו של שצ'רנסקי בא בתגובה לשתי תוכניות לימודים להיסטוריה לכיתות ט-י שנשלחו לו בנושא יישובה של ארץ-ישראל משנות השמונים של המאה ה-19, שהכינה ועדה מטעם איגוד המורים להיסטוריה. את מכתבו פותח שצ'רנסקי בהערה כללית על שיש במערך 'כעין מטרה לנתק את הדורות האחרונים ממה שקדם להם. אין מלה וזכר לעליות החסידים והפרושים, למוסדות התורניים [...] שבלעדיהם לא הי' נוצר מה שמדגישים'. שצ'רנסקי קובל אפוא על ההתעלמות מהתשתית הקודמת שהניחו יהודים שומרי מצוות בארץ-ישראל ומעיר כמה הערות פרטניות, מקצתן נוגעות לתוכן ומקצתן לניסוח או ללשון, שלהבנתו הן מעידות על המגמתיות של מערכי הלימוד:

1. 'אין תנועתנו לאומית אלא דתית', ושורשיה 'אינם מהמאה השנים האחרונות'.
2. 'גילויי הגבורה בארץ' [ארץ-ישראל] אינם נחלת הדורות האחרונים בלבד אלא שרשרת בלתי פוסקת של עליות גבורה' של יהודים שביקשו 'לחיות כאן חיי תורה אמיתיים'. בשל כך 'כל גבורה המודגשת רק מ-1881 היא סילוף ההיסטורי'.
3. 'אצלנו', החרדים, עם ישראל לא נפל מעולם, וממילא השימוש במונח 'תקומה' מיותר.
4. לדבריו, מבין 'עשרות גדולי תורה' שפעלו בארץ-ישראל בתקופה הנדונה נזכר הרב שמואל סלנט (1816-1909) בלבד. שצ'רנסקי שואל 'מה עם ר' מאיר אורבך שיסד שכונות

116. ראו: מאיר שצ'רנסקי, אילן הבעל שם טוב: כולל השתלשלות האדמו"רים מהבעש"ט עד ימינו לפי מקומותיהם והתייחסותם, תל-אביב תש"ה; הנ"ל, רמיות גדולי החסידות מהבעש"ט עד זמננו (בעריכת משה שנפלד), תל-אביב 1945. לציטוט ראו: 'יצא לאור 'אילן הבעל שם טוב', קול ישראל, 25, גיליון 38, י"ד בסיון תש"ו, עמ' ה. לספר נוסף על החסידות שראה אור חמש שנים לאחר מכן ראו: מאיר שצ'רנסקי, תולדות החסידות ותורתה, תל-אביב תש"י.

117. את תצלומי חילופי המכתבים, השמורים בג"מ, מסר לי באדיבותו דן פורת. בשל טעות ברישום מספר התיק לא עלה בידי לאתרם בארכיון.

רבות? מה עם מאה שערים? ומה עם מיסדיו החרדים של פ"ת (פתח-תקווה)?, ורואה בהשמטה זו 'סילוף מכון'. הוא מוסיף הערה עוקצנית, ובה הוא מציע למחברים לעיין בין השאר בספריהם של אליהו כ"טוב (1912-1976) ושל יעקב גליס (1922-1996), העוסקים ב'גדולי אר"י ופעלם לפני עליית הבילויים'.

5. 'היתה תקופה של חובבי ציון ולא של "מבשרי הציונות".'

6. ההנחה שלפיה ראו אנשי שיבת ציון לנגד עיניהם את ימות המשיח באופק הרחוק שגויה 'כי תמיד ציפו שהוא קרוב מאד, אני מאמין בכל יום שיבוא'.

לסיכום הערות אלה הוא מציין ש'הצעת המערך הנ"ל אינה מתאימה לרוחנו וכמובן לא לבתי ספר דתיים', והמורים להיסטוריה בבתי-ספר חרדיים לא יוכלו להיעזר בו.

שצ'רנסקי טוען אפוא כי יש בתוכניות התעלמות מתרומתם של יהודים ומנהיגים דתיים ליישוב ארץ-ישראל ומהממד הדתי-אתאולוגי בתולדות ישראל וכי הן מנתקות את התקופה הנדונה בהן מקודמותיה. טענות אלה עולות בקנה אחד עם כמה מדבריו הנזכרים בהקדמתו לספרו בדבר מצאי ספרי היסטוריה של עם ישראל. מלבד זאת, הן מעצימות את מגמתו לפצות על מקומה השולי לדעתו של ההיסטוריה הדתית בתיאורי תולדות ישראל של ההיסטוריונים ואת רצונו להבליט את פועלם של יהודים אורתודוקסים וחרדים בחידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל.

ד"ר זון השיב למכתב, הוא פתח בנימה אפולוגטית והדגיש 'שהמערכים שפרסמנו אינם אלא אמצעי סיוע בידי המורה, והוא יכריע אם להשתמש בהם [...] הם בבחינת עצה – ועצה בלבד'. לאחר מכן הוא ציין ש'היסוד ההלכתי של הקשר בין העם והארץ בכל הדורות' נזכר, אולם לא היה אפשר להרחיב בנושא 'בתכנית לימודים (ולא מערכים) המבוססת על הוראה של שיעור שבועי אחד'. הוא הזכיר לשצ'רנסקי שיעור בתשי"ז פורסמה תוכנית בנושא לבתי-הספר העל-יסודיים הדתיים, וציין ש'נשמח אם כבודו יציע תכנית ברוח השקפתו לכיתות ט-י'.

לאחר מכן פנה זון להתייחס להערותיו של שצ'רנסקי, לעתים בנימה עוקצנית. כך למשל על קביעתו של שצ'רנסקי, שלפיה 'אין תנועתנו לאומית אלא דתית', הוא העיר ש'מפליא הניסוח דתי במקום תורני, השגור בפי מוסדות "בית יעקב" בארץ'. את ההתעלמות מאורכך ומאחרים הסביר זון בקוצר היריעה והזמן ודחה את הטענה שמדובר ב'הפחתת דמותו'. הוא דחה את הערותיו של שצ'רנסקי בדבר השימוש במונח 'מבשרי ציונות' ולא ב'חובבי ציון', ואת האופן ששצ'רנסקי הבין את השימוש במונח 'ימות המשיח'. זון ציין ש'איש אינו דורש מכבודו להשתמש במערכים' אלה, ועודד את המורים בבתי-ספרו של שצ'רנסקי לעבד מערכים המתאימים להם.

עדיין לא נמצאו חוות דעת חיצוניות או ביקורות של כותבים חרדים על ספרו של שצ'רנסקי, ובדיווחים שנבדקו של בתי-ספר של 'בית יעקב' מהמחצית השנייה של שנות הארבעים ומראשית שנות החמישים לא נתגלו עדויות על השימוש בו. לכן קשה להעריך כיצד התקבל הספר ובאיזו מידה השתמשו בו. מלבד זאת, מעדויות מעטות של תלמידות שלמדו בסמינר שצ'רנסקי או בסמינרים אחרים בשנים מאוחרות יותר עולה שהשתמשו

שימוש מועט ומוגבל בהיקפו בספר זה במחצית השנייה של המאה ה-20 – בוודאי לעומת ספרו של אורבך. יתר-על-כן, היו – וכנראה עדיין יש – מוסדות של 'בית יעקב' שהשתמשו בהם בספר בעיקר מורות ותלמידות הלומדות בכיתות הגבוהות או בסמינרים. עצם הדבר שרק שני החלקים הראשונים נדפסו במהדורות נוספות (1960, 1971) מחזק את האמור בדבר השימוש המועט והמוגבל שנעשה בו, אף שבעיני חרדים רבים ובתודעה החרדית הקיבוצית היה שצ'רנסקי דמות חינוכית חשובה.¹¹⁸

קווי מתאר מבניים, צורניים ותוכניים של ספרי הלימוד

בחינה מדוקדקת של האופנים אשר בחרו אורבך ושצ'רנסקי להציג בהם תקופות, פרשיות, אירועים ואישים בתולדות ישראל מחייבת מחקר מקיף ופרטני העומד בפני עצמו, אך עם זאת, אפשר להצביע על כמה מאפיינים מבניים, צורניים ותוכניים בסיסיים, המספקים תשתית לעיון הפרטני.

כמו ספרי היסטוריה שכתבו יהודים משכילים במאה ה-19 או כאלה שחברו בארץ-ישראל כדי להדגיש את העניין הלאומי-יהודי, ספריהם של אורבך ושל שצ'רנסקי נכתבו ופורסמו בעברית, אולם הסיבות לכך שונות מאלה של קודמיהם.¹¹⁹ שפת ההוראה במוסדות ששניהם לימדו בהם ועמדו בראשם היתה עברית, והוא הדין בנוגע לחלק לא מבוטל ממוסדות 'בית יעקב' בשנות השלושים והארבעים; כך למשל בנוגע לבתי-הספר העממיים 'בית יעקב' בזכרון מאיר, בחיפה, בטבריה ובכפר אתא¹²⁰ ובכמה בתי-ספר, תלמודי תורה וישיבות לבנים ולנערים, ובהם 'קול תורה' בירושלים,¹²¹ 'קלצק' ברחובות,¹²² 'סלונים' ברמת-גן¹²³ ו'שארית ישראל' בכפר אתא.¹²⁴ לעומת זאת, במוסדות שהיו מזוהים עם היישוב הישן הקנאי ובכמה מאלה שהיו קשורים עם חסידויות קיצוניות לימדו בידיש

118. ראו גם: 'הרה"ח ר' מאיר שצ'רנסקי ז"ל', המודיע, 24, גיליון 8323, ל' בתשרי תשל"ג, עמ' א; 'הרה"ח ר' מאיר שצ'רנסקי ז"ל למנוחות', שם, 24, גיליון 8324, א' בחשון תשל"ג, עמ' א; א' פולני, 'הרה"ח ר' מאיר שצ'רנסקי ז"ל', שם, עמ' ב; 'הרה"ח ר' מאיר שצ'רנסקי ז"ל (ליום השבעה)', שם, 24, גיליון 8329, ז' בחשון תשל"ג, עמ' ג; 'כנס לזכרו של הרב מאיר שצ'רנסקי ז"ל בסמינר 'בית יעקב' תל אביב, שם, 24, גיליון 8332, י"א במרחשון תשל"ג, עמ' ג.

119. ראו: Porat, 'The Nation Revised' (above note 2).

120. ראו לעיל הערה 14 בבקשות לרישום בתי-ספר, לשינוי מקומם ומרוחות 'מפקד התלמידים' שדרשה ממשלת המנדט למלא בקביעות. וראו עוד: אטינגר, פלא לילה, עמ' 59, 196.

121. ג"מ, חטיבה 8, מ-1058, תיק 2971/60.

122. שם, מ-1063, תיק 28.

123. שם, מ-1061, תיק 3327/74.

124. שם, מ-1054, תיק 2565/51.

(‘יהודית’). כך גם ב’בית חינוך ישן לבנות’ בבתי ברודא,¹²⁵ ב’תלמוד תורה וישיבת חיי עולם’,¹²⁶ בישיבת ‘קמיניץ’ בשכונת בית ישראל¹²⁷ ובישיבת ‘שפת אמת’ בשכונת מחנה יהודה¹²⁸ – כולם בירושלים. במקרים אחדים צוינו שתי השפות, כמו ב’תלמוד תורה חתם סופר’ בבתי אונגרין שבעיר.¹²⁹ על כל פנים, גם אם לא תמיד שיקפה שפת ההוראה שצוינה בדוחות של בתי-הספר באופן מלא ובמהימנות את המתרחש בכיתות בכל רגע ובכל מקצוע, בכל זאת היא ביטאה את הקו העקרוני שנקט המוסד ואת המתרחש בין כתליו.

עם הזמן חלו באופן טבעי תמורות בשפת ההוראה בכמה מהמוסדות החרדיים, כמו שעולה מדברי הרב יצחק גרשטנקורן (1891–1961), ממייסדי העיר בני-ברק וראש העירייה הראשון שלה. הלה מספר שעם פתיחת בית-הספר לבנים של ‘המזרחי’ בבני-ברק התקוממו כמה מההורים נגד ההוראה בו בעברית, ו’החליטו להוציא את בניהם’ ולייסד עבורם תלמוד תורה בידיש. לדבריו, הדבר לא עורר תרעומת או התנגדות בקרב החרדים המתונים, ‘שהרי יודעים אנו שה’אידיש’ [...] אינה אלא לשעת מעבר’. ואכן, עשרים שנה לאחר מכן התנהלו הלימודים באותו תלמוד תורה בעברית, ו’ההורים נוכחו לדעת שהשפה לא פוגעת בקדושת הלימודים, ובקבלת עול מלכות שמים’.¹³⁰ הסיבה למעבר של המורים בתלמוד תורה זה ללמד בשפה העברית ולתוספת של לימודים כלליים ואנגלית לתוכנית הלימודים נעוצה גם במעמדו השולי של המוסד ובמספר המועט של תלמידים שלמדו בו לעומת בית-הספר של ‘המזרחי’. משהוכנסו בתלמוד תורה זה השינויים האמורים השתנה מעמדו לטובה.

תפיסת העולם שלפיה האל מניע את גלגלי ההיסטוריה ושמלימוד תולדות ישראל אפשר להפיק לקחים חינוכיים ומוסריים רבים משותפת לאוירבך ולשצ’דנסקי, אולם המינון הראוי של עקרונות אלה ועוצמת הדגשים שלהם אינם מוסכמים על אישים אלה או על קוראיהם בחברה החרדית. כך ראינו בנוגע לביקורת שמתחו על אוירבך חרדים קיצונים מזה ואישים כוולף מזה, ביקורת שהביאה לפסילת הספר בטענה שתוכנו איננו ראוי לבתי-ספר חרדיים, כלומר עצם הדבר שמחברו של ספר חרדי איננו ערובה ל’כשרותם’ של כתביו,¹³¹ אפילו לא בקרב אלה שנמנים עם תת-הקבוצה שהוא משתייך אליה. לעומת זאת,

125. שם, מ-1023, תיק 1082/51.

126. שם, מ-1052, תיק 2359/59; מ-1033, תיק 1306/59.

127. שם, מ-1061, תיק 3362/60.

128. שם, מ-1033, תיק 1312/60.

129. שם, מ-1033, תיק 1315/59.

130. ראו: יצחק גרשטנקורן, זכרונותי על בני ברק, ב, ירושלים תש”ו, עמ’ ריה-רכ.

131. לדוגמה אורתודוקסית מהקשר היסטורי אחר ראו: Sid (Shnayer) Z. Leiman, 'R. Israel Lipschutz and the Portrait of Moses Controversy', in: Isadore Twersky (ed.), *Danzig, Between East and West: Aspects of Modern Jewish History*, Cambridge, MA and London 1985, pp. 51-64

זהותו השנויה במחלוקת של מחבר חרדי איננה עילה לפסילה קטגורית של ספריו. יתר-על-כן, כמו שראינו, נתגלו פערים בין עמדותיהם החשדניות והספקניות של מנהיגים או של אנשי חינוך חרדים בכירים ובין האופן שהתקבל ספרו של אורבך בכתב-הספר, כלומר יש בחברה החרדית, כבכל חברה אחרת, תחום אפור שדמויות אשר מעמדן אינו ברור ולעתים בעייתי מסתופפות בו, והתקבלותן בה אינה מלאה או מוסכמת על כל חבריה. אורבך ושצ'רנסקי מתחילים את חיבוריהם בסוף תקופת התנ"ך. דבר זה קשור בקדושתו של הטקסט המקראי בעיניהם ולהיותו מייצג לפי תפיסתם אמת מוחלטת ותיאור היסטורי מהימן של תולדות ישראל בתקופתו. זאת ועוד, העיסוק במקרא נהיה רגיש וטעון ביותר במחנה האורתודוקסי עוד במאה ה-19, ורובה המכריע של החברה החרדית אימץ גישה דומה. נראה ששתי התפתחויות עיקריות הביאו לכך: הופעתה של אסכולת ביקורת המקרא, אשר הציעה קריאה ספרותית ביקורתית של המקרא וביטלה בכך את האמונה בדבר מקורו העל-אנושי;¹³² ותשומת הלב הרבה שהקדישו משכילים בכתביהם לתקופת המקרא.¹³³

אמנם אורבך ושצ'רנסקי אינם מציינים במפורש את עמדתם בנוגע לביקורת המקרא, אך זו עולה בספרי לימוד חרדיים אחרים. לדוגמה, במבוא לספרו הנזכר של גוטקבסקי קורות עם עולם הוא מציין את הדילמה ש'המורה, החרד לדבר ד' ולתורתו', ניצב בפניה כבואו 'להורות לילדי ישראל "דברי ימינו" ולחבב עליהם את קדשי עמם וסגולותיו', בנוגע לשאלה באיזה ספר הוא יכול להשתמש. הבעיה לדעתו היא ש'כמעט ברבם ככלם גם בטובים שבהם, נמצאים דברים השורטים את און הדתי. רב מחבריהם נמשכו אחרי מבקרי המקרא הנוצרים, שטפלו שקר על שקר והשערות של הבל על תורתנו ותולדתנו [...]. ספריהם מרעילים את נשמת הנער "וכל שומר נפשו ירחק מהם".¹³⁴

רגישות זו מנוגדת לערכו הרב של התנ"ך בתור מקור היסטורי וטקסט שמכיל את סיפורה של ארץ-ישראל כמולדת בקרב מנהיגים של התנועה הציונית ובקרב רבים מחבריה, מנוגדת לחשיבות שיוחסה לו ביצירת הקשר בין העם ובין ארצו ומנוגדת להיותו נושא לימוד חשוב ובעל משמעות ערכית רבה בכתב-הספר הכלליים ביישוב.¹³⁵ לדוגמה,

132. ראו: משה גושן-גוטשטיין, 'תיאולוגיה מקראית יהודית ומדע דת התנ"ך', תרביץ, נ, א (תשמ"א), עמ' 37-64; משה ויינפלד, 'משנתו של יוליוס ולהאוזן – הערכה מחדש במלאת מאה שנה להופעת חיבורו "אקדמות לדברי ימי ישראל"', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, ד (תשמ"ז), עמ' 62-93; זאב פלק, "תורה מן השמים" ומדע המקרא המודרני, בית מקרא, לח, קלג (1993), עמ' 105-114.

133. ראו: פינר, השכלה והיסטוריה, עמ' 15-16, 43, 49-50, 208-209.

134. גוטקבסקי, 'מבוא', קורות עם עולם, עמ' ח.

135. ראו בין השאר: אורי רם, 'הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנראטיב הלאומי היהודי; בן-ציון דינור וזמנו', בתוך: פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), קריית שדה-בוקר תשנ"ז, עמ' 142-144; אניטה שפירא, 'בן-גוריון והתנ"ך: יצירתו של נרטיב היסטורי?', אלפיים, 14 (תשנ"ז), עמ' 207-232; Jacobus Schoneveld, *The Bible in Israeli Education: A Study of Approaches to*

ברוח על מצב החינוך בראשית שנות העשרים נכתב בין השאר כי 'התלמיד מתחנך לאהבת כתבי הקדש ולהערצתם. בלמוד התנ"ך שמים לב [...] (ש)יקבל התלמיד חנוך מוסרי ולאומי וידיעות מספיקות בתולדות ארץ ישראל ודברי ימי ישראל'.¹³⁶

הרגישות לעיסוק במקרא במחצית הראשונה של המאה ה-20 לא היתה נחלתם של החרדים בלבד. כך למשל אחת המחלוקות בעניין פתיחת החוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים נסבה על שאלת הוראת ביקורת המקרא בו. שאלה זו העסיקה רבים מהעילית הדתית והאינטלקטואלית של היישוב בארץ-ישראל ושל החברה היהודית בתפוצות, עוד מימי ייסודה של האוניברסיטה, וזו אחת הסיבות לכך שחוג זה, אשר הוקם ב-1939, היה האחרון שנוסד במכון למדעי היהדות.¹³⁷ סוגיית העיסוק המדעי במקרא כתחום של הוראה ומחקר נגעה גם לתרומות שנאספו עבור האוניברסיטה. לדוגמה, מעט יותר משנה לאחר פתיחת האוניברסיטה התערב הרב יוסטוס טל (1881-1954), אז הרב הראשי של אוטרכט, נגד הצעה של ציונים מהנהגת הקהילה היהודית המקומית לתרום כסף לאוניברסיטה העברית, בטענה שבמכון למדעי היהדות מלמדים את ביקורת המקרא.¹³⁸ לבסוף, עלינו לזכור שהיחס לביקורת המקרא העסיק מאוד קבוצות נוצריות פונדמנטליסטיות באמריקה במחצית הראשונה של המאה ה-20,¹³⁹ גם אם לא התקיים קשר ישיר בינם ובין החרדים.

יצוין שאמנם ההימנעות מהכללת התנ"ך בלימודי ההיסטוריה בחברה החרדית רווחת, אך היא איננה מוסכמת על כל חברה. כך לדוגמה הרב יצחק הלברשט, חרדי ממוצא

the Hebrew Bible and its Teaching in Israeli Educational Literature, Assen and Amsterdam 1976, esp. pp. 24-75, 84-106

136. ראו: 'מצב החנוך בארץ-ישראל בשנות תרפ"א-תרפ"ג', אצ"מ S2/505, עמ' 7.

137. ראו: משה גושן-גוטשטיין, 'ששים שנה בהוראת המקרא באוניברסיטה העברית – כיוונים, מגבלות ותצפיות', בתוך: משה בר-אשר (עורך), מחקרים במדעי היהדות: אסופת ההרצאות והדיונים שנישאו בכנס יובל הששים של המכון [בכסלו תשמ"ה], ירושלים תשמ"ו, עמ' 41-50; הניאל שוורץ, 'מבתי מדרש לרבנים למכון למדעי היהדות', בתוך: מיכאל הד ושאל כ"ץ (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 469-470; Sara Japhet, 'Research and Academic Teaching of the Bible in Israel', *Jewish Studies*, 32 (1992), pp. 13-25, esp. p. 17; Marc B. Shapiro, 'Rabbi David Tsevi Hoffmann on Orthodox Involvement with the Hebrew University', *Tradition*, 33, 3 (1999), pp. 88-94

138. ראו: 'The Hebrew University and Orthodox Judaism', *The Palestine Bulletin*, 11, 395 (3 May 1926), p. 2

139. ראו: Nancy T. Ammerman, 'North American Protestant Fundamentalism', in: Martin E. Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed*, Chicago and London 1991, pp. 11-12; James Moore, 'The Creationist Cosmos of Protestant Fundamentalism', in: Martin E. Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms and Society: Reclaiming the Sciences, the Family, and Education*, Chicago and London 1993, pp. 42-47

גרמני, שאביו ד"ר מיכאל ז' הכהן הלבפשטט לימד היסטוריה בבית-הספר 'עדת ישראל' בברלין, טוען כי ההנחות שהימנעות זו מבוססת עליהן טעונות 'בדיקה קפדנית' מאחר שיש בהן משום סכנה לחינוך. לדבריו, המקור לקביעת תקופת שיבת ציון כנקודת המוצא לתולדות ישראל הוא בחוקרים המתכחשים לתורה מסיני והשואפים ליצור את הרושם, שכאלו רק אז התחילה ה"היסטוריה", ובכך די כדי 'לפסול בשבילנו את ה"התחלה" הזאת'. זאת ועוד, 'כל ספרי הגדולים הדנים בענינים היסטוריים [...] מתחילים מתקופה קדומה יותר, ולמה איפוא נשנה מדרכם'. לבסוף, יש סכנה 'שלמוד התנ"ך יהפך בחלקו ללמוד דברי הימים וזה ישפיע בהכרח על השפעתו הרוחנית והמוסרית של למוד זה'. לאחר שהביא הלבפשטט את טענותיו הוא הביא מאמר של אביו אשר הציע בו דרכים להכללה מבוקרת של הוראת התנ"ך.¹⁴⁰

זאת ועוד, במקרה של אירבך יש הברלים בין הסקירה ההיסטורית שלו באנגלית ובין ספר הלימוד בעברית. ספר הלימוד מתחיל בסוף תקופת התנ"ך, ואילו הסקירה ההיסטורית מתחילה באברהם, ועוסקת – גם אם בקיצור – בדמויות מקראיות כמשה ובתקופות שמכיבוש ארץ כנען עד חורבן הבית הראשון, נפילת שומרון וירושלים, ומגלות בבל עד נפילת האימפריה הפרסית,¹⁴¹ כלומר גבולותיו של העיסוק ההיסטורי המוגדר לגיטימי במחנה האורתודוקסי או החרדי משתנים מקהילה לקהילה, ממקום למקום ולעתים בכתבים שונים של אותו מחבר.

בספריהם של אירבך ושצ'רנסקי יש עיסוק רב בתקופה שמסוף התנ"ך עד הגאונים, והדבר מאפיין ספרי לימוד חרדיים נוספים, ובהם אלה הנזכרים של גוטקבסקי ושל רוטנברג וספרו הראשון של חיים דב רבינוביץ,¹⁴² כלומר יש עיסוק אינטנסיבי במיוחד של היסטוריונים חרדים בתקופה הנזכרת. יתרה מזו, דווקא החלקים של ספריהם של אירבך ושצ'רנסקי העוסקים בתקופה שמגלות בבל עד הסבוראים, ובעיקר במשנה ובתלמוד, נדפסו במהדורות נוספות רבות יותר משאר החלקים, כלומר תקופה זו הוסיפה להעסיק במיוחד את מערכת החינוך החרדית לבנות. הסבר אפשרי לכך נעוץ במטרה שהציבו לעצמם ההיסטוריונים האורתודוקסים והחרדים להגן על 'קדושת התורה שבעל פה' מפני עמדותיהם של גרץ, אייזיק ה' וייס (1815-1905) ואחרים, שהיו בעיניהם מתקפה על המקורות היהודיים הקלאסיים ועל יוצריהם.¹⁴³ הסבר נוסף הוא הצורך להגיב לאופן

140. ראו: יצחק הלבפשטט, 'לבעית ה"התחלה" בהוראת דברי ימי ישראל', בתוך: אויערבך (עורך), ספר זכרון לרבי יצחק אייזיק הלוי זצ"ל, עמ' שלט-שמו. הציטוטים הם מעמ' שלו. וראו עוד: חיים נוסבוים, 'האפשרויות של היסטוריה תורתית', שם, עמ' שנד-שנח.

141. ראו: Auerbach, *A Survey of Jewish History*, pp. 5-10.

142. חיים ד' רבינוביץ, 'ימי הבית השני, ירושלים תשכ"ד. ל'מהדרה שניה, מעובדת מחדש' ראו: חיים ד' רבינוביץ, 'ימי הבית השני: 214 השנים הראשונות, ירושלים 1970.

143. ראו למשל: אשר רייכיל, 'ההיסטוריון החרדי', בתוך: אויערבך (עורך), ספר זכרון לרבי יצחק אייזיק הלוי זצ"ל, עמ' קמג-קמו.

שהציגו כותבי ספרי לימוד בעלי גישה לאומית, כגון שלמה ברמן, את התקופות האלה ואת הכתבים שיצרו בהן.¹⁴⁴ ייתכן שבהבאת ספרים וחלקי ספרים אלה לדפוס שוב יש כדי ללמד על החותם המתמשך שהותיר אתוס ההתמודדות עם חוקרי תקופת המשנה והתלמוד בתודעת החרדים, ועל שהוא המשיך לתפוס מקום חשוב בהוראת ההיסטוריה במערכת החינוך החרדית. זאת ועוד, נראה כי יש בכך כדי ללמד על הבנתם של אנשי חינוך חרדים, ולפיה המחקר על תקופות אלה מוסיף להיות איום של ממש על עולם הערכים והאמונות החרדי במחצית השנייה של המאה ה-20.

כאמור, אוירבך ושצ'רנסקי התייחסו בעיקר לכתיבה ההיסטורית המשכילית, ל'חכמת ישראל' ולהיסטוריוגרפיה הלאומית-ציונית. המכנה המשותף שלושתן הוא שהן היו לא אחת כלי שרת בידי תפיסות עולם ערכיות, אולם אופיין, מגמותיהן ומטרותיהן היו שונות, וההיסטוריוגרפיה הציונית שבאה לאחר שתי קודמותיה חלקה עליהן ושללה במובנים רבים את מהימנותן המחקרית.¹⁴⁵ זאת ועוד, בעת שכתבו אוירבך ושצ'רנסקי את ספריהם פשט זה מכבר הנרטיב הלאומי-ציוני במערכת החינוך של היישוב בארץ-ישראל באמצעות שורה של ספרי לימוד שפורסמו לקראת סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 ונעשה בהם שימוש רב,¹⁴⁶ כלומר אוירבך ושצ'רנסקי עוד ראו בהיסטוריוגרפיה המשכילית וב'חכמת ישראל' את האיום העיקרי בכל הקשור לעיצוב זכרון העבר של היהודים במרחב החינוך. עם זאת, יש בנרטיב של אוירבך, ובעיקר בזה של שצ'רנסקי, משום הצבת חלופה גם לזה הלאומי-ציוני. כך עלה מביקורתו הנזכרת של שפרוני על ספרו של אוירבך, מספרו של שצ'רנסקי העבר הישראלי: מאה השנים האחרונות ומהסתייגותו מהנרטיב הלאומי-ציוני כמו שזו באה לידי ביטוי בחליפת המכתבים הנזכרת עם אישים ממשד החינוך. עצם הדבר שאוירבך ושצ'רנסקי הפנו את עיקר תשומת הלב לנרטיב המשכילי והיהודי מודרני מחדד עניין נוסף. לפי הבנתה של ההנהגה הפוליטית החרדית במחצית השנייה של שנות הארבעים, המפעל הציוני (כלומר התנועה הציונית והנהגתה ומוסדות היישוב והמדינה), אופן התנהלותו ואורח החיים של מרבית חבריו היו האיום העיקרי על עתידה של היהדות החרדית בארץ-ישראל ולימים במדינת ישראל, ולא ההשכלה או 'חכמת ישראל', כלומר במחוזות חרדיים שונים היו בו בזמן תפיסות שונות בנוגע לאיום המרכזי ביותר על עתידה של החברה החרדית בישראל, שחייבו היערכות והתמודדות אסטרטגיים.

144. ראו: שלמה ברמן, היסטוריה קצרה של עם ישראל, ורשה תרס"ז.

145. ראו: קונפורטי, זמן עבר, עמ' 27-188; אמנון דר-קרקוצקין, 'ייצוגה הלאומי של הגלות: ההיסטוריוגרפיה הציונית ויהודי ימי-הביניים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"ז, עמ' 36-62, 281-340.

146. לכמה ספרים אשר ראו אור במהדורות נוספות ראו: אליעזר בן-יהודה, קצור דברי הימים לבני ישראל בשבתם על אדמתם, ירושלים תשנ"א; מנחם ברוינשטיין (מבש"ן), דברי הימים לבני ישראל, מימים קדמונים ועד ימי הדור האחרון, ורשה תרנ"ז-תרס"ד; יהודה גרונובסקי, קצור דברי הימים לעם ישראל, פיעטרקוב תרס"א.

כמו שראינו, אוירבך רואה בהיסטוריה הכללית גוף ידע חיוני להבנת תולדות עם ישראל וקובע שאי-אפשר להבין את תולדות ישראל ללא ההיסטוריה הכללית, גם אם האופן שהוא יישם בו את הקביעה הזאת לא סיפק את קוראי ספרו מטעם הוועדה לאישור ספרים של מחלקת החינוך. לעומתו, יחסו של שצ'רנסקי להיסטוריה כללית השתנה: הוא שילב אותה בשלב מאוחר יחסית של כתיבתו, וגם זה כנראה מתוך אילוץ ולא מפני שיש בה חשיבות להבנת תולדות ישראל.¹⁴⁷ מדובר אפוא בתת-סוגה של היסטוריוגרפיה חרדית אשר מקצת מחבריה רואים צורך או חשיבות להתייחס להיסטוריה כללית, דבר שאינו בא לידי ביטוי בכל תת-הסוגות האחרות של ספרות זו. יש לראות יחס זה להיסטוריה כללית בהתאם לעמדות דומות שהיו קיימות במסגרות חינוך לא חרדיות ולא דתיות ביישוב באותה תקופה. לדוגמה, ברוח הנזכר על 'מצב החנוך בארץ-ישראל', נכתב בין השאר כי 'בדברי הימים נותנת התכנית [תוכנית הלימודים] את ידיעת דברי ימי ישראל והמורה מתעכב רק על אותם המאורעות בדברי הימים הכלליים העומדים בקשר עם דברי ימי עמנו'.¹⁴⁸

הצבת עמדות המנוגדות לאלה המצויות במחקר ההיסטורי-ביקורתי או המשתמעות ממנו להבנת החרדים עם החתירה ליצור היסטוריה שכנגד (counter history), היסטוריה חלופית (alternative history) או היסטוריה מפצה (compensatory history) מאפיינת רבים מההיסטוריוגרפים האורתודוקסים והחרדים,¹⁴⁹ וספריהם של אוירבך ושצ'רנסקי אינם יוצאי דופן בהקשר זה. דברי שצ'רנסקי במבוא לספרו מדגימים את העמדה הפוסלת והשוללת בנוגע להיסטוריונים הביקורתיים ולכתיבהם, ועמדה דומה מצויה בדבריהם של היסטוריוגרפים חרדים נוספים.¹⁵⁰ עם זאת, הם אינם נמנעים מלהיעזר במה שכתבו אותם היסטוריונים. יחס אמביוולנטי זה מאפיין אף הוא את ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית במזרח אירופה לסוגיה מהמאה ה-19 דוגמת זו של יעקב הלוי ליפשיץ (1838-1921) ואחרים,¹⁵¹ ובקיומה בספרי הלימוד הנדונים אין משום חידוש.

147. והשוו: שלמה הכהן ראטענבערג, 'פתח דבר', תולדות עם עולם, א, ירושלים תשכ"ז.

148. ראו: 'מצב החנוך בארץ-ישראל בשנות תרפ"א-תרפ"ג' (לעיל הערה 136), עמ' 2. וראו עוד: רם, 'הימים ההם והזמן הזה' (לעיל הערה 135), עמ' 126-160.

149. ראו גם: עמנואל אטקס, 'יחיד בדורו: הגאון מווילנה – דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 109-164; דוד אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 24-35; ישראל ברטל, "שמעון הכופר" – פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית', בתוך: ישראל ברטל ואחרים (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243-269; נחום קרלינסקי, היסטוריה שכנגד: 'אגרות החסידים מארץ-ישראל' – הטקסט והקונטקסט, ירושלים, 1998, עמ' 109-167; Israel Bartal, 'True Knowledge and Wisdom: On Orthodox Historiography', *Studies in Contemporary Jewry*, 10 (1994), pp. 178-192; Ada Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', *History and Theory*, 27 (1988), pp. 119-159.

150. ראו: ראטענבערג, 'פתח דבר', תולדות עם עולם, עמ' יא. וראו גם: גוטקבסקי, 'מבוא', קורות עם עולם, עמ' ו-ז.

151. ראו לעיל הערה 149.

לעתים מזומנות הכותבים החרדים מגיבים לדברי ההיסטוריונים בעקיפין וברמזים, בין השאר כדי שלא לחשוף את מקורותיהם ולאפשר בכך לקוראיהם לאתרם ולקוראם. לדוגמה, על השלכותיו של פולמוס הרבנים יונתן אייבשיץ (1690 לערך-1764) ויעקב עמדין (1697-1776) אוירבך כותב:

העובדה שהרבנים היריבים, היו שניהם גדולי תורה ויראי ד' באמת, וערכם לדורות לא הפחת במאומה, אין בה כדי לתקן את המעות שבמריבה בשעתה. תוצאותיה היו מרות מאד, החכוכים החריפים בין חכמי התורה בגרמניה גרמו שם לירידת כבוד התורה בעיני הדור הצעיר. באותו זמן היה הדור זקוק מאד להדרכת רבניו, כדי למצוא את דרך התורה בזמן החדש, לאחר שהתפשטות ההשכלה בין יהודי גרמניה, סכנה את המורשה הקדושה, ששמרו עליה בכל תקופות הגלות. באותו זמן נתמעט האמון בחכמים האמתיים אשר היה עליהם לעמוד בפרץ [...] הצעירים אשר ראו שרבנים גדולים לחמו איש ברעהו, הרשו לעצמם לשפוט עליהם ולבקר את תורתם ולקבל את דברי החלקות של המסיתים, אשר העיזו לבזות את חכמי ישראל ואת תורתם גם יחד, ולהעמיד את עצמם כמנהיגי הדור הצעיר.¹⁵²

נראה שאוירבך הגיב לדבריו הבאים של גרץ:

כן נתנו הרבנים [אייבשיץ ועמדין] בעצמם לשמצה את הרבנות, ויחתרו בעצמם חתירה תחת היהדות הרבנית להפיל אור פניה ולהשפילה בעיני בני הדור. אך הסערות האלה היו גם כן עשויות לטהר את האויר מהאדים הרעים ולהרחק את רגבי האדמה עדי תהי ראויה לקבל בתוכה זרע דעת ולהצמיח פרי תהלה

— הלוא הוא משה מנדלסון (1729-1786) וההשכלה היהודית;¹⁵³ גרץ מתבטא אפוא בחיוב בעניין ההשלכות המרחיקות לכת שהיו למחלוקת בין אייבשיץ לעמדין על העתיד להתרחש, ואילו אוירבך רואה בהן אסון, כלומר ההבדל ביניהם נעוץ בשיפוטם הערכי את ההתפתחויות, ושניהם אינם מתייחסים למורכבותם של הגורמים והתהליכים שהביאו להתפתחותה של ההשכלה היהודית.¹⁵⁴

אחת האסטרטגיות שההיסטוריוגרפים החרדים נוקטים במאמציהם להציע נרטיב חלופי בנוגע לתנועות ההשכלה והרפורמה היא הצגתן בראייה לאחור כמסוכנות והרסניות, בין השאר על-ידי הצבת גילויים קיצוניים ושוליים שלהן כמייצגים ולא כיוצאי דופן. כך למשל שצ'רנסקי מציין ש'חלק גדול מן המשכילים הסיקו המסקנות [מפרעות ה"הפ"ה] נגד היהודים] והתנצרו', ובהם 'בניו ובנותיו של [משה] מנדלזון, יוליוס שטל [1802-1861],

152. אויערבך, תולדות עם ישראל, ג, א, מהדורת תש"ן, עמ' 138-139.

153. ראו: צבי גראטץ, דברי ימי ישראל, ח, ורשה תרנ"ט (מהדורת שפ"ר), עמ' 524-525.

154. ראו: שמואל פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב.

המשורר היינריך היינה [1856-1979], קרל מרכס [1883-1818] [...] ועוד רבים אחרים.¹⁵⁵ דוד פרידלנדר (1834-1750) מוצג בכתביו כדמות המלמדת על המשכילים כמי ששאפו להתנצר, אף ש'הצעה זו לא יצאה לפועל' במקרה של פרידלנדר עצמו.¹⁵⁶ תנועת הרפורמה ו'חכמת ישראל' מורכבות לדבריו מאנשים 'שאמנם לא התנצרו, אך רצו לטשטש את מהותם היהודית למרות שנשארו יהודים', ומכאלה שאכן התנצרו. ככלל, תנועות ההשכלה והרפורמה אינן מתוארות כשהן לעצמן אלא בעיקר בקשר למלחמתה של האורתודוקסיה בהן.

הצגת נרטיב חלופי איננה פתרון מוסכם על כל ההיסטוריוגרפים החרדים, שכן היא טומנת בחובה את קבלת סדר היום ההיסטורי-מחקרי ואת התיקוף שקבעו ההיסטוריונים הביקורתיים. לדוגמה, באשר לסדר היום שקבעו היסטוריונים לא ראויים ולמידת השפעתו על ההיסטוריוגרפיה החרדית, רוטנברג כותב כך: 'ואף שלאחרונה עמדו כאלה שאמרו לתקן במה שקדמו הללו לקלקל, בכל זאת גם הם נתפסו כחטאם ובקלקולם של אותם הראשונים. גם הלכו בעקבותיהם. ובמקום שאמרו להאריך מאריכים גם הם, ובמקום שאמרו לקצר מקצרים'.¹⁵⁷ הוא מצהיר שקיצר במכוון במקומות שאחרים האריכו 'שמלאם לבם להרהר ולחלוק על דברי רבותינו'.¹⁵⁸ רוטנברג יוצא אפוא נגד ההיסטוריונים החרדים אשר מושפעים מהיסטוריוגרפיה אקדמית או אחרת בכל הקשור לקביעת סדר היום של נושאי הדיון והתיקוף ההיסטורי, וטוען שהצבת סדר יום דתי בחקר תולדות עם ישראל צריכה להביא לשוני בתיקוף ובאופי הנושאים הנדונים.

כלומר, לצד המכנה המשותף בין אוירבך לשצ'רנסקי ולאחרים בעניין ההתפלמסות עם ספרי היסטוריה 'אחרים' יש ביניהם הבדלים. אף שאוירבך, וכמוהו רבינוביץ, מתייחסים לגרין, לדובנוב ולאחרים בפרקי ספריהם, מתפלמסים עמם ומציעים נרטיבים חלופיים לאלה שהם עיצבו, הם אינם מגדירים היבט זה בהקדמותיהם לספריהם. לעומת זאת, לשצ'רנסקי ולרוטנברג חשוב שקהל קוראיהם יהיה מודע לחשיבותו של היבט זה עוד בפתח ספריהם.

השימוש של היסטוריוגרפים חרדים בכיטויים חריפים ובעלי אופי מכליל בנוגע להיסטוריונים 'אחרים' למיניהם מטשטש לעתים את זהותם של ההיסטוריונים ה'אחרים' ואת האפשרות לזהות למה בדיוק הכותבים החרדים מגיבים. עם זאת, כמו שראינו, אוירבך ושצ'רנסקי מתפלמסים עם היסטוריוגרפים משכילים, רפורמים או אנשי 'חכמת ישראל',

155. ראו בהתאמה: שצ'רנסקי, העבר הישראלי, ח, עמ' קנג-קנד; הנ"ל, העבר הישראלי: מאה השנים האחרונות, עמ' יב. לביטויים נוספים ברוח זו ראו: שצ'רנסקי, העבר הישראלי, ח, עמ' קנה, קנו, קנט. וראו עוד: יקותיאל פרידנר, תולדות הדורות האחרונים: תולדות עם ישראל ואומות העולם מתקופת המהפכה הצרפתית עד למלחמת ששת הימים, א, ירושלים תשכ"ח, עמ' 49.

156. ראו: העבר הישראלי, ח, עמ' קנב, קנד. וראו עוד: אוירבך, תולדות עם ישראל, ג, א, עמ' 144-146; פרידנר, תולדות הדורות האחרונים, א, עמ' 50-51.

157. ראטענבערג, 'פתח דבר', תולדות עם עולם, עמ' יא.

158. שם, עמ' יב.

ועם אלה בעלי אוריינטציה יהודית-לאומית. על אף השונות הרבה בין המשכילים, הרפורמים ואנשי 'חכמת ישראל', בעיני הכותבים החרדים הם ביסודם התגלמויות דומות של זהות יהודית ונראה שהבעיה העיקרית העולה מכתביהם היא הפנמתה של גישה היסטורית ביקורתית בנוגע לעבר בכלל ובנוגע לטקסטים יהודיים קלאסיים בפרט, עם פתיחות מסוימת בנוגע לזרמים דתיים שונים בחברה היהודית. לעומת זאת, הבעיה העיקרית בכתביהם של ההיסטוריונים בעלי הזיקה החיובית למפעל היהודי-לאומי היא העמדה המסויגת, ולעתים השלילית, העולה מהם בכל הקשור לגלות ולחיים בגולה. קווי מתאר אלה הם כאמור כלליים, אולם הצבתם מאפשרת לנו להתחקות אחר כמה הבדלים בין אורבך ובין שצ'רנסקי, ובינם ובין היסטוריוגרפים חרדים אחרים. אמנם אין בכוחם לפצח את כל הפרטים ההיסטוריים הנזכרים בספרים אלה, את אופני הצגתם ואת דרכי ההתייחסות אליהם, אך הם מציעים עקרונות מנחים חשובים להבנתם.

סיכום

מחקר זה מותיר שורה של שאלות ונושאים הראויים לבחינה, הן בנוגע לשני ספרי הלימוד שנבחנו, הן בנוגע לספרי לימוד נוספים שנכתבו עבור תלמידים ומוריהם בחברה החרדית בישראל במחצית השנייה של המאה ה-20 והן בנוגע לחברה החרדית בתקופה הנדונה. זאת ועוד, עדיין אין בידינו די מידע שמאפשר לשחזר בפירוט את עקרונותיה של הוראת ההיסטוריה בפועל ואת דרכי עיצובו של העבר במרחב החינוך החרדי. פתרון של שאלות אלה תלוי בין השאר במחקר פרטני על האופן שתקופות, אירועים, תהליכים ואישים מובאים בספרי הלימוד או מושמטים מהם, על רקע הידע שהיה קיים בכל אחת מהסוגיות הנבחנו בעת כתיבת הספרים וזה שהיה מונח לפני מחבריהם. רק כך נוכל לשחזר את הנרטיבים החלופיים שכותבי ספרי הלימוד החרדים מציעים ולהשוותם לאופנים שתולדות ישראל מוצגות בספרי לימוד של מגזרים נוספים בחברה בישראל.

עם זאת, תשתית חשובה להשגתה של משימה זו נעוצה בשחזור המציאות ההיסטורית-חברתית-חינוכית שנכתבו בה ספרי הלימוד, בהתחקות אחר מחבריהם ומניעיהם בכתיבת ספריהם, ובניסיון לעצב את הנחות היסוד ואת תפיסות העולם הבסיסיות שלהם בבואם לכתוב ספרי לימוד להיסטוריה. באלה עסקנו, גם אם עיסוק ראשוני. אחת המסקנות המרכזיות העולות היא השוני הרב בין אורבך ובין שצ'רנסקי ובין ספריהם, והעובדה שכל אחד מהם מייצג תרבויות חרדיות שונות ואף מנוגדות באופיין. אורבך מייצג את דרכה של 'תורה עם דרך ארץ' של החרדים בגרמניה, כמו שעולה מפעילותו החינוכית, מספרו ומדברי מבקריו החרדים. שצ'רנסקי לעומתו היה חסיד גור וחסר השכלה היסטורית סדורה, כלומר קבוצות ההתייחסות והאופקים שלהם היו שונים, ומעניין שספרו של אורבך דווקא, המייצג מרחב חרדי שנחלש והתמעט בחברה החרדית לאחר הקמת המדינה, הוא זה שנעשה בו שימוש רב ומגוון יותר.

מלבד האמור, יש נושאים נוספים הראויים לתשומת לב, ונתייחס בקיצור לכמה מהם.

מהשימוש שנעשה בספרו של אורבך בבתי-ספר של 'בית יעקב' במחצית השנייה של המאה ה-20 אנו למדים על מידת העדכון של מחברו ושל אלה המשתמשים בו בנוגע לתמורות שחלו – ועדיין חלות – בחקר תולדות ישראל בתקופה זו. אמנם יש כאמור שינויים מסוימים במהדורות המאוחרות של ספריו, אולם נראה שהם אינם מרחיקי לכת, ורושם דומה התקבל מהמהדורות הנוספות של חלקי ספרו של שצ'רנסקי. חוסר עדכון זה מחזק את הידוע לנו מזירות אחרות של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית והחרדית, שרבים מכותביה אינם מעודכנים במתחדש במחקר. בשל כך הם עסוקים לעתים בהצבת חלופות לתפיסות, לגישות ולפרשנויות היסטוריות שאינן מרכזיות עוד במחקר ההיסטורי, שנעלמו, או שהיחס אליהן השתנה לגמרי. ייתכן כי בהיעדר העדכון טבועה הנחה, לא בהכרח מודעת, ולפיה הצרכים אשר עמדו ברקע יצירתה של ספרות זו נותרו רלוונטיים שנים לאחר כתיבתם. אם אכן כך, זהו הסבר אפשרי לכך שהשתמשו בכמה מהם, על אף הזמן שעבר מאז כתיבתם.

אין בירינו תמונה ברורה של קהל המשתמשים בספרים אלה במחצית השנייה של המאה ה-20. כמו שראינו, אורבך ייעד את ספרו לבתי-הספר של 'המזרחי', ומן המחצית השנייה של שנות הארבעים התקבל ספרו בבתי-ספר של 'בית יעקב', והשתמשו בו גם בבתי-ספר שהיו מזוהים עם החרדים הקיצונים. גם ברשת 'נצח ישראל', שהיתה מבית 'המזרחי' ושאורבך עמד בראשה, השתמשו בספריו, וברשת זו למדו בנות ובנים שרבים מהם לא היו חרדים ולא באו מבתי חרדיים. עם השנים קהל המשתמשים העיקרי היה ילדות ונערות הלומדות ב'בית יעקב'. לעומת זאת, שצ'רנסקי ייעד את ספרו לבנות חרדיות, וככל הידוע עד כה לא השתמשו בו בבתי-ספר שאינם חרדיים. עם זאת, שניהם ראו בספריהם כלי עזר למורים חרדים ולתלמידיהם. המידע החלקי בדבר קהלי היעד של הספרים אינו מאפשר לבחון כיצד השפיע רכיב זה על אופני הצגת המחברים את העבר ועל בחירתם את הנושאים הנדונים בספריהם, כיצד באו הדברים לידי ביטוי בתכנים ההיסטוריים הספציפיים ומהי משמעותם של השינויים שהוכנסו במהדורות השונות.

עם זאת, העדויות בדבר השימוש בספרו של אורבך במסגרות חינוך של 'המזרחי' ושל חרדים לסוגיהם בשלהי שנות הארבעים ובשנות החמישים מלמדות על קיומן של מטרות חינוכיות-ערכיות משותפות – ולו חלקית – בכל הקשור להוראת תולדות עם ישראל. יש בכך עדות נוספת לגבולות המטושטשים שהיו בין 'המזרחי' ובין החרדים המתונים באמצע המאה ה-20.

הערכת מידת השימוש בספרים הנדונים במחצית השנייה של המאה ה-20 צריכה להיעשות מתוך התחשבות במצאי הגובר של ספרי לימוד להיסטוריה שנכתבו עבור מערכת החינוך החרדית בשנים מאוחרות יותר. כך דרך משל לקראת אמצע שנות השישים ראו אור ספרי 'הדור השני' של ספרי לימוד להיסטוריה בחברה החרדית, ובהם ששת חלקי ספרו הנזכר של רוטנברג,¹⁵⁹ ספרו בן שני החלקים של יקותיאל פרידנר¹⁶⁰ ודעת סופרים – ספרו

159. ראו: ראטענבערג, תולדות עם עולם, ירושלים תשכ"ז-תשנ"ה.

160. ראו: פרידנר, תולדות הדורות האחרונים.

רבי-הכרכים של רבינוביץ, רבינוביץ, אשר לימד בין השאר ב'בית יעקב', פרסם ב-1963 שני ספרים,¹⁶¹ ספר נוסף במחצית השנייה של שנות השבעים,¹⁶² וב-1979 פורסם כרך, ובו כל הספרים הנזכרים.¹⁶³ מאמצע שנות השישים היו אפוא מוצעים לשימושן של תלמידות חרדיות ומורותיהן ספרי לימוד נוספים, והדפסתו החוזרת של ספרו של אורבך מעניינת במיוחד בעקבות מצאי זה.

כתיבת היסטוריה היא תהליך דינמי ומתפתח; היסטוריוגרפים אינם כאלה מבטן ומלידה, וכל אחד מהם מגיע לעיסוק זה מתוך הקשרים, נסיבות והשפעות שונות, ובשלבם שונים של החיים. זאת ועוד, האתגרים, האיומים והסכנות שהיסטוריוגרפים המונעים ממניעים אידאולוגיים וערכיים ניצבים בפניהם משתנים לפי הבנתם את המציאות ואת התמורות החלות בה, וביטוייהם הכתובים אינם אחידים. דברים אלה נכונים בנוגע להיסטוריוגרפים הכותבים ממניעים אידאולוגיים באשר הם, ואלה האורתודוקסים או החרדים אינם יוצאי דופן. חשיבותם של ממדים דינמיים אלה וגילוייהם, שעל כמה מהם עמדנו, ראויים לבחינה מעמיקה.

לבסוף, עיון בספרי הלימוד בפרט ובמערכת החינוך החרדית בכלל באמצע המאה ה-20 עשוי לתרום להבנת היבטים רחבים יותר של ההווה החרדית בארץ-ישראל בתקופה זו. רוב המחקרים העוסקים בחברה החרדית בתקופה זו מתמקדים בהנהגה הדתית והפוליטית של תת-קבוצותיה העיקריות, במוסדותיה הפוליטיים-ארגוניים, במערכות היחסים המורכבות והטעונות שהתקיימו בין תת-הקבוצות השונות ובתמורות שחלו בה בשנות המעבר מיישוב למדינה. ההתבוננות במתרחש בחברה החרדית בתקופה זו מזווית ראייה נוספות ושונות הן מצד תחומן (החינוך) והן מצד מקומן במדרג ההנהגה החברתית (דרגי המשנה והציבור) מעשירה את התמונה שהתקבלה עד כה. כך למשל בנוגע לתפיסות השונות של חרדים בדבר האיומים האסטרטגיים והאתגרים שניצבה בפניהם החברה החרדית בשנות השלושים והארבעים ובנוגע לדרכי ההתמודדות הראויות עמם. התבוננות זו מאפשרת לנו להיחשף לפער שבין ההנהגה החרדית הבכירה ובין מנהיגויות המשנה של חברה זו וחרדים מן השורה, בכל הקשור להערכת סיכויי הישרדותה של החברה החרדית לנוכח תוצאות השואה ולאופיים של היישוב בארץ-ישראל ושל המדינה העתידה לקום ובנוגע לשאלה כיצד עליה לפעול כדי להבטיח את קיומה בעתיד.

161. ראו: חיים ד' רבינוביץ, ימי הבית השני: תמצית דברי ימי ישראל, ירושלים 1963.

162. חיים ד' רבינוביץ, הדרכה בלימוד תולדות ישראל (נושאים, בירורים, ויכוחים): ימי הבית השני ואלף שנים אחריו (ללא מקום ושנת הוצאה). וראו עוד: יקותיאל פרידנר, דברי ימי הבית השני, ירושלים תשל"ג.

163. חיים ד' רבינוביץ, דעת סופרים: מנחמיה עד עתה, [חסר מקום הוצאה] תשמ"מ. וראו עוד: י' שמעון פדר, תולדות הרורות: תולדות ישראל והעמים לפי השקפות חז"ל, בני ברק ובאר יעקב תשל"ה-תשמ"ג (שלושה חלקים).

עמוד 42 - ריק